

HZ. OSMAN'IN HİLAFETİ DÖNEMİNDE ÜMEYYEOĞULLARI'NIN DEVLET İDARESİNDEKİ YERİ

*Adem APAK**

ÖZET

İkinci halife Hz. Ömer H. 23(644) yılının sonlarına doğru şehit edildi, sonra da Hz. Osman H.24(644-645) yılının başlarında halife seçildi. Hz. Osman halife olur olmaz, devlet idaresinde önemli değişiklikler yapmaya başladı. Kendi ailelerinden olan kişilere devlet görevi vermekten kaçman ilk iki halife Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in aksine, Hz. Osman, bütün önemli vali ve komutanları kendi ailesinden yani Ümeyyeoğullarında seçti. Bu makalede biz, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde, Ümeyyeoğulları'nın devlet idaresindeki etkinliklerini ve onları fitne dönemindeki sorumluluklarını inceleyeceğiz.

SUMMARY

The Importance of Banu Umayyad in the State Administration During the Period of Uthman's Caliphate

Omar the second caliph was killed late 23(644). And than Uthman was elected the caliph in early 24(644-645). As soon as he became caliph, he began to make important changes in the state administration. Unlike the first two caliphs Abu Bakr and Omar who avoided giving their relations administrative services, Uthman selected all his important governors and commanders from among his tribe, Banu Umayyad. In this article we will study the role of Banu Umayyad in the state administration and their accountability in the period of (Fitna) during Uthman's reign.

* Araş. Gör.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları ABD.

H. Osman'ın Halife Seçilmesi

İkinci halife Hz. Ömer, H. 23 yılının Zilhicce ayının 27. günü (4 Kasım 644) Muğire b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü tarafından şehit edildi¹. Ebû Lü'lü' daha önce Hz. Ömer'e gelerek, efendisinin kendisine altından kalkamayacağı bir borç yüklediğini bildirerek ondan yardım istemişti. Hz. Ömer, ona sanatını sorduktan sonra, bu borcun fazla olmadığını ve rahatlıkla ödeyebileceğini söyledi. Bu tavrından dolayı halifeye kin besleyen Ebû Lü'lü' bir gün, sabah namazında Hz. Ömer'e suikast düzenledi ve ağır bir şekilde yaraladı².

Ashâb yaralı vaziyette yatan Hz. Ömer'e gelerek, yerine birini tayin etmesini istedi. Halife, Ebû Ubeyde sağ olsaydı, onu halife adayı gösterebileceğini, zira Hz. Peygamber'in onun için ümmetin emini dediğini ifade etti. Ardından, Ebû Huzeýfe'nin kölesi Salim'i veliahd gösterebileceğini, fakat onun da vefat etmiş olduğunu söyledi. Buna sebep olarak da, Hz. Peygamber'in, onun için "Salim Allah Teâlâ'ya çok muhabbet besleyen bir kişidir." demesini gösterdi³. Hz. Ömer'in, Salim'in halife yapılmasında tereddüt etmeyip, daha sonra aynı meselede Hz. Ali ve Hz. Osman'da kesin bir kanaat belirtmemesi gerçekten dikkat çekicidir. Şüphesiz ki Salim, bu iki şahıstan daha üstün değildi. Ancak Ali ve Osman, aileleri büyük ve nüfuzlu olan sahâbilerdi. Biri Benî Haşim'e diğeri ise bu ailenin rakibi Benî Ümeyye'ye mensuptu. Bundan dolayı Hz. Ömer, hilâfetin bir "aile hilâfeti" şekline dönüşmesini istemiyordu. Salim ise nüfuzu olmayan eski bir köle idi. Onun için böyle bir tehlike mevcut değildi⁴. Hz. Ömer'in en çok çekindiği husus, eski Arap asabiyetinin canlanmasıydı. Bu nedenle, kendi ailesini diğer ailelerden hiç ayırmamış ve soyundan hiç bir kişiyi önemli bir devlet vazifesine getirmemişti. Bu uygulamasındaki tek hedefi, hilâfeti ve idareyi sadece bir ailenin tahakkümüne bırakmamaktı.

H. Ömer, yerine herhangi bir kişiyi tayin etmeyince, Müslümanlar, ondan oğlu Abdullah'ı halife yapmasını istediler. Fakat, hilâfetin aile saltanatına dönüşmesine şiddetle karşı çıkan birinin böyle bir teklifi kabul etmesi mümkün değildi. Gerçekten de öyle oldu ve Hz. Ömer, oğlunu

¹ İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I-II, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), Kahire 1967, I, 26-27; Taberî, Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts., IV, 191-192; Mes'ûdî, Mürûc'z-Zeheb, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, II, 329; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi'l-Tarih, I-IX, Beyrut 1986, III, 26-27; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Beyrut ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), VII, 137; Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 147

² Taberî, Tarih, IV, 190-191; Mes'ûdî, Mürûc, II, 329; İbn Haldun, Kitabu'l-İber, I-V, Beyrut 1971, II.c. 2.ks. s.124

³ Taberî, Tarih, IV, 227-228; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 34

⁴ Sırma, İ. Süreyya, İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi, İstanbul 1990, s. 102

veliahd göstermedi⁵, yeni halifenin seçimini Hz. Peygamber'in Cennet ehlinden saydığı sahâbeye havale etti. "Eğer onlar seçerlerse, en iyisini seçer ve işleri o kişiye havale ederler" dedi. Cennet'le müjdelenen bu zatlar: Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Zübeyr b. Avvam, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf idi⁶. Halife aşere-i mübeşşereden sayılan ve halen hayatta olan Said b. Zeyd'i halife adayları arasında zikretmemiştir. Bunun sebebi de, Said'in halife ile aynı kabileden olmasıdır⁷. Akrabasından birinin halife yapılabileceği, bunun da bir nevi saltanat izlenimi vereceği endişesi, Hz. Ömer'in, Said b. Zeyd'i şura dışında tutmasına sebep olmuştur. Wensick, onun şuraya dahil edilmemesinin sebebi olarak, Said b. Zeyd'in hiç bir zaman İslâm cemaati içinde nüfuzlu ve müessir olamamasını göstermektedir⁸. Ancak kanaatimizce onun şurada bulunmamasının en önemli sebebi, Hz. Ömer'e akraba oluşudur⁹.

Hz. Peygamber'in amcası Abbas, ölüm döşegindeki Hz. Ömer'e gelerek, halife adayları içerisinde en kuvvetli iki aday olan Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki kanaatini öğrenmek istedi. Halife, "Ali bu işin ehlidir. Fakat mizacında biraz mizaha meyil vardır ve benden sonra o, ümmeti muhakkak tarik-i Hakk'a sevk edecektir" dedi. Hz. Osman hakkındaki fikri sorulduğunda ise, onun bir hayli yumuşak huylu olduğunu, eğer onu istihlâf ederse Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına belâ edebileceğini, Allah'ın malını onlara verebileceğini söyledi. Sonra da, "Eğer öne geçerse vallahi böyle yapar. Böyle yapınca da Arap onun üzerine gider ve öldürür" dedi¹⁰. Nitekim öyle oldu. Hz. Osman daha sonra Velid b. Ukbe'yi Kûfe'ye vali tayin etti. Gerek Velid, gerekse diğer Emevîler'in sû-i hallerinden dolayı fitne meydana geldi ve halife, evinde şehid edildi. Olacak olayları önceden tahmin etmesi, Hz. Ömer'in bir kerametidir¹¹.

Ölüm döşeginde iken Hz. Ömer, halife adayı olarak tesbit ettiği kişileri yanına çağırarak, onlara nasihatlerde bulundu. Halifenin en fazla uyardığı kişiler Hz. Ali ve bilhassa Hz. Osman'dı. Hz. Ali'ye hitaben, "Ey Ali, eğer sen insanların bu işini yükleneyecek olursan, Haşimoğulları'nı halkın başına getirmekten sakın" dedi. Hz. Osman'a ise, "Ey Osman, şayet sen bu

⁵ Taberî, Tarih, IV, 228; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 34

⁶ İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), III, 61; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 28; Taberî, Tarih, IV, 228; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe, I-VII, (thk. tşk. Muhammed İbrahim ve Muhammed Ahmed Aşur), ? 1970, (Kitabu's-Şi'b), III, 592; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 35; Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, s.147

⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 138

⁸ Wensick, A.J., "Said b. Zeyd", İA, X, 82

⁹ Bu konuda bk. Câbirî, Muhammed Âbid, İslâm'da Siyasal Akıl, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 289

¹⁰ Ya'kûbî, Tarih, I-II, Beyrut 1960, II, 158; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 35; Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, I-IV, (nşr. Mûmin Çevik), İstanbul 1969, II, 116-117

¹¹ Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiyâ, II, 117

işi yüklenecek olursan, Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etme" şeklinde ikazda bulundu. Aynı şekilde Sa'd b. Ebî Vakkas'a da, halife olursa akrabasını idarî vazifelerden uzak tutmasını tavsiye etti¹². Hz. Ömer'in, halife adayları içerisinde Hz. Osman üzerinde daha fazla durması dikkat çekicidir. Muhtemelen, halife, onun yumuşak huylu olması ve akrabalarına aşırı düşkünlüğü sebebiyle, ileride onları idareye getirme hususunda zaaf gösterebileceğinden çekiniyordu. Bu nedenle, daha halife seçilmeden, akrabaları hakkında onu uyarıyordu. Belki de Hz. Ömer, Hz. Peygamber zamanından beri insanları yönetme imtiyazından mahrum kalan Benî Ümeyye'nin, Hz. Osman'ın halifeliğini kullanarak eski günlerine dönmek isteyebileceklerini düşünüyordu.

Hz. Ömer halife adaylarını tespit ettikten sonra, şûrânın bir araya getirilmesini istedi ve organizesini Mikdad b. el-Esved'e, denetlenmesini de Ebû Talha el-Ensârî'ye verdi. Halife seçilinceye kadar, imamet vazifesini Süheyb-i Rûmî yerine yerine getirecekti¹³. Halife bu şekilde aldığı tedbirlerle, seçimin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlıyor, şûrâ hakkında çıkabilecek dedi-kodu ve fitnenin tedbirini baştan alıyordu¹⁴. Hz. Ömer, halifenin tesbit edileceği şûrâya oğlu Abdullah'ı da dahil etti. Halifenin oğlunu seçim kuruluna dahil etmekteki amacı, muhtemelen eşitliği bozabilmektir. Şura toplantısında üç kişi bir tarafta diğer üç kişi de bir tarafta yer aldığı takdirde çoğunluğa ulaşılmayabilirdi. Halife bu nedenle şuraya yedinci kişi olarak oğlu Abdullah'ı dahil etmiştir¹⁵. Ancak Abdullah'ın bu toplantıda halife seçilme hakkı yoktu, onun sadece rey verme yetkisi vardı¹⁶. Halife, oğluna, "Ey Abdullah, eğer bu istişare heyeti, aralarında ihtilâfa düşerlerse sen çoğunluğun yanında ol, eğer eşit olurlarsa Abdurrahman b. Avf'ın tuttuğu tarafı destekle" diyerek, onun şûrâda takip edeceği politikayı ve kullanacağı oyu da bizzat kendisi tesbit etti¹⁷.

Şûrâ bir araya geldikten sonra¹⁸, Abdurrahman b. Avf, kendisinin adaylıktan feragat ettiğini, diğer adayların razı olmaları halinde halife

¹² İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 29; Taberî, Tarih, IV, 229; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 27; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 137-138, 144-145

¹³ Taberî, Tarih, IV, 229; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 27

¹⁴ Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, I-IV, İstanbul 1986, II, 361

¹⁵ Kayaoğlu, İsmet, Halifelik, AÜİF İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara 1980, sy. IV, s. 139

¹⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 145

¹⁷ Taberî, Tarih, IV, 192; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 27; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 117

¹⁸ Şûrâ ehlinden olan Talha b. Ubeydullah, o gün Medine dışında bulunuyordu. Hz. Ömer, vefat etmeden önce, onlara Talha'yı üç gün beklemelerini, gelmediği takdirde kararlarını vermelerini emretmişti. Halife aynı zamanda, Talha'ya birinin vekil olmasını isteyince, Sa'd b. Ebî Vakkas, kendisinin Talha'ya vekâlet edebileceğini, Talha'nın kendisinin verdiği karara muhalif kalmayacağını umduğunu söyledi. bk. Taberî, Tarih, IV, 229; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 35. Gerçekten Sa'd b. Ebî Vakkas'ın dediği gibi şûrâ toplantıları sırasında Medine'de bulunmayan Talha b. Ubeydullah, Hz. Osman'a biat edildiği gün geri dönmüş ve bütün Kureys'in ona bey'at ettiğini öğrenince, kendisi de bey'at etmiştir. bk. Taberî, Tarih, IV, 233-234; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 37-38

seçiminde hakem olabileceğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ali, hakkı gizlememesi, hevasına tabi olmaması, akraba ayrımı yapmaması ve ümmete lââyık birini seçmesi şartıyla, onun hakemliğine razı olacağını söyledi. Hz. Abdurrahman da bu şartları kabul etti¹⁹. Hz. Ali'nin, Hz. Abdurrahman'dan akraba ayrımı yapmaması hususunda söz alması anlamlıdır. Zira Hz. Osman'ın, Hz. Abdurrahman ile sıhrî bağları vardı. Abdurrahman, Ukbe b. Ebî Muayt'ın kızı Ümmü Külsüm ile evliydi. Ümmü Külsüm ise Hz. Osman'ın ana bir kardeşi idi²⁰.

Ashâb ile istişarelere devam eden Hz. Abdurrahman, bir yandan da şûrânın tercihlerini tespit etmeye çalışıyordu. Hz. Zübeyr'e gittiğinde, o tercihini Hz. Ali'den yana kullanacağını söyledi. Hakem, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkas'a, "Sen reyini bana ver" deyince, Sa'd "Eğer bu iş için kendini seçeceksen, reyim senindir. Eğer Osman'ı seçeceksen, reyimin Ali'de olması daha iyidir" cevabını verdi.²¹

Hz. Ömer'in vefat etmeden önce tahmin ettiği gibi, halifelige Hz. Ali ve Hz. Osman'dan başka talipli çıkmadı²². Ashâb, bu iki adaydan birisini seçmek durumundaydı. Haşimîler daha önceki halife seçimlerinde olduğu gibi, Hz. Ali'yi hilâfette görmek istiyorlardı. Emevîler ise, Hz. Osman'ın halife olmasını arzu ediyorlardı. Kureyş'in ekserisi de, hilâfet bir kere Haşimîlere geçerse, artık onların arasında kalır, başka bir aileye geçmez endişesini taşıyordu²³. Benzer endişe Emevîler hakkında da mevcuttu. Ashâb, Hz. Osman'ın halim selim bir kişi olması nedeniyle, kendi ailesinin isteklerine ve makam elde etme hırslarına karşı çıkamayacağından, bunun sonucunda da, diğer kabilelerin, özellikle de Haşimîlerin muhalefetini celbederek, bir fitnenin patlak vermesinden çekiniyordu²⁴.

Gerek Hz. Ali, gerekse Hz. Osman, halife seçimi esnasında ailelerinin baskı ve telkinleriyle karşı karşıya kaldılar. Ümeyyeoğulları, kendilerinden bir kişinin halife olmasını şiddetle arzu ediyor ve Hz. Osman'ın halife seçilmesi için propaganda yapıyorlardı. Bunun sonucunda, sırf Allah rızası için ve ümmete hizmet amacıyla halife adayı olan iki mümtaz sahâbî, kendi iradeleri dışında, yeni bir Emevî-Haşimî rekabetine sebep oluyorlardı.

¹⁹ Taberî, Tarih, IV, 232; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 36

²⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 38

²¹ Taberî, Tarih, IV, 232; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 145; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 124; Kasımî, Zafir, Nizamü'l-Hüküm Fi'ş-Şer'iyye ve't-Tarihi'l-İslâmiyye, Beyrut 1990, s. 218-219

²² Taberî, Tarih, IV, 229; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 35; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 145; Kasımî, Nizamü'l-Hüküm, s. 216

²³ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 123

²⁴ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 112-113

Hız.Peygamber'in amcası ve o an için Haşimoğulları'nın büyüğü olan Hz. Abbas'ın, halife seçimi sırasında Hz. Ali ile yaptığı konuşma, bu ailenin hilâfete karşı aşırı arzusunu göstermektedir²⁵. Abbas, Hz. Ali'yi şûrâ ehline muhalefet etmeye çağırıyordu. "Sana herhangi bir konuda bir teklifte bulunduğum zaman, mutlaka sevmediğim ve arzu etmediğim şekilde dönmüşümdür. Rasûlüllah (s.a.v.) vefat etmeden önce, bu işi kimin yükleneceğini ona sormanı istedim, sormadın. Vefatından sonra acele etmeni istedim, yapmadın. Ömer, seni şûrâya dahil ettiği zaman, girme dedim kabul etmedin.²⁶ diyerek, Hz. Ali'yi hilafete geçme hususunda pasif davranmakla suçluyordu. Hz. Abbas'ın, "Halifelik bizden başkasına gitmesin" düşüncesi, bu makama sadece Haşimoğulları'nın hakkı olduğuna inanmasının bir sonucudur. Ona göre, bu vazifeyi bizzat Hz. Ali lâıkiyle yapar fikri değil, Haşimî olan Ali bu makama gelmelidir fikri ön plândaydı. Hz. Osman'ın hilâfete geçmesini isteyen Ümeyyeoğulları'nın çıkış noktası da, Abbas'tan farklı değildi. Onlar da başka biri kişinin değil, kendi ailelerinden olan Hz. Osman'ın halife olmasını şiddetle arzu ediyorlardı.

Hız. Abdurrahman, halife olacak kişiyi tesbit için üç gün boyunca kamuoyu yoklaması yaptı. Dördüncü gün sabah namazında seçim için verilen süre doldu. Kararın verileceği vakitte şûrâ ehli ve ashâbın önde gelenleri bir araya geldiler. Hakem sıfatıyla Abdurrahman b. Avf bir konuşma yaptı ve ashâbdan, bu konuda fikir beyan etmelerini istedi. Ammar b. Yasir, hakeme Müslümanlar'ın ihtilâfa düşmesini istemiyorsa, Hz. Ali'ye bey'at etmesi gerektiği tavsiyesinde bulundu. Orada bulunan Benî Ümeyyeli Abdullah b. Sa'd. Ebî Serh, ise "Eğer Kureys'in ihtilâfa düşmesini istemiyorsan Osman'a bey'at et" dedi. Bunun üzerine Ammar, Abdullah'a, "Sen ne zamandır Müslümanlar'a nasihat etmeye başladın" diye çıkışınca ortalık gerginleşti. Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları karşılıklı sözler söylemeye başladılar. Her an bir çatışma çıkabilirdi. Durumu fark eden Hz. Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Abdurrahman'a, insanlar arasında fitne çıkmadan şu işi bitirmesi tavsiyesinde bulundu²⁷. Hz. Abdurrahman b. Avf da, Hz. Ali'yi yanına çağırarak, eğer halife olursa, Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti ve ondan sonraki halifelerin yolu üzerine yürüyüp yürümeyeceği hususunda söz vermesini istedi. O da ilmi ve gücünün yettiğince bu yolu takip edeceğini söyledi. Hakem, sonra Hz. Osman'ı çağırarak aynı taahhüdü ondan da istedi. Hz. Osman "Evet bu yolu takip edeceğim" deyince, Hz. Abdurrahman onun

²⁵ Abbas, Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce Hz. Ali'ye giderek, ondan Hz. Peygamber'e kendisinden sonra ümmetin başına kimin geçeceğini sormasını istemişti. Yine Abbas, ölüm döşeğinde yatan Hz. Ömer'e gelerek, yerine kimi halef bırakacağı hususunda sorular sormuş, onun Ali ve Osman'ın halifeliği hakkındaki görüşlerini öğrenmek istemişti. bk.Ya'kûbî, Tarih, II, 158; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 217. Muhtemelen bu davranışıyla o, Hz. Ömer'den, Ali hakkında olumlu bir kanaat almak ve bunu halife seçimi esnasında kullanmak istiyordu.

²⁶ Taberî, Tarih, IV, 229-230; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 35-36

²⁷ Taberî, Tarih, IV, 232-233; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 37; Kasımî, Nizamü'l-Hükm, s. 220; Muir, William, The Caliphate, Beyrut 1963, s. 207

elinden tutup kaldırarak, "Allahım, şahit ol ! Ben üzerimdeki emaneti Osman'ın üzerine yüklemiş oldum" diyerek onu halife ilân etti ve ilk bey'at eden kişi oldu²⁸. Hz. Osman'a bey'at, (24/644-645) Muharrem ayının Cumartesi günü yapıldı.²⁹

Hz. Abdurrahman'ın iki adaydan niçin Hz. Osman'ı tercih ettiği hususunda muhtelif izahlar yapılmıştır. Câbirî, o dönemde Ümeyyeoğulları ve taraftarlarının, Haşimoğulları taraftarlarından sayıca daha fazla olduğunu söyleyerek, demokratik bir seçim olsa dahi sonucun Hz. Osman lehine tezahür edeceğini, bu nedenle Abdurrahman b. Avf'ın çoğunluğun görüşünü dikkate alarak karar verdiği fikrini ileri sürmektedir³⁰. Hakem Abdurrahman b. Avf'ın, Hz. Ali'den, Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünnetine uyma ve kendinden önceki iki halifenin yolunda gitme hususunda söz istemesi neticesinde onun, "Gücüm yettiğince" cevabını vermesinin, aynı isteğe Hz. Osman'ın ise tereddütsüz "Evet" demesinin tercihte etkili olduğu söylenmiştir. Ayrıca genç ve heyecanlı Hz. Ali'nin yerine, nisbeten yaşını almış ve tecrübeli Hz. Osman'ın seçilmesinde garipsenecek bir durum yoktur. Arap siyasi geleneğinde, yaşın ve tecrübenin önemi hatırlanacak olursa, Hz. Ali'nin Hz. Osman'a göre daha genç oluşu, onun lehine bir teveccüh olarak tezahür etmemiş olabilir³¹. Bunlara ilaveten sayısız muharebelere iştirak eden ve Bedir, Hendek gibi savaşlarda, Müslümanlar'ın müşrik olan akrabalarını öldüren Hz. Ali'ye karşı, bir hoşnutsuzluk olması muhtemeldir³². Bu hoşnutsuzluğun, halife seçiminde Hz. Osman'ın lehinde bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Anlaşılan insanlar, geçmişte akrabalarını öldürmüş olan Hz. Ali yerine mülayim ve hoşgörülü Hz. Osman'ı başlarında görmek istiyorlardı³³. Müsteşrik Wellhausen, Müslümanların Hz. Osman'ı seçmekle yumuşak huylu bir kişiyi tercih ettiklerini, bunun da, başlarında yeni bir Ömer istememiş olmalarından kaynaklandığını ifade eder³⁴. Bu fikir kabul edilirse, ashâbın Hz. Ömer'in adil idaresi gibi bir yönetimden razı olmadığı düşüncesi ortaya çıkar ki, bunu kabul etmek mümkün değildir³⁵.

²⁸ İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 31; Ya'kûbî, II, 162; Taberî, Tarih, IV, 233, 238; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 37; İbn Kesir, el-Bidâye, VII, 146-147; Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, s. 148; C. Paşa, II, 126; İbn Hibban, es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hulefâ, (thk. Hafız Seyyid Aziz Bey), Beyrut 1987, s. 500

²⁹ İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğabe, III, 595

³⁰ Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 295-295. Câbirî burada Emevî ve Haşimî taraftarlarını rakamsal olarak karşılaştırmaktadır.

³¹ Fırlalı E. Ruhi, Türkiyede Alevilik Bektaşilik, İstanbul, 1991, s. 41. Krş. Hizmetli, Sabri, Cahız'ın İmamet Anlayışı, AÜİFD, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 687

³² Fırlalı, E. Ruhi, Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler, AÜİFD, Ankara 1975, sy. XX, s. 227

³³ Ebû Zehra, Muhammed, Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, (trc. E. Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 66

³⁴ Wellhausen, J. Arap Devleti ve Sukutu, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 19

³⁵ Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, II, 367

Şûrâ sonucunda Hz. Osman'ın seçilmesinin bir takım akrabalık ilişkilerine ve geçmiş ihtiraslara dayandığı şeklinde iddialar da mevcuttur. Meselâ Gölpınarlı, "Abdurrahman'ın zevcesi, ana tarafından Osman'ın kız kardeşiydi. Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman'ın amcasının oğluydu. Her ikisi de Zühreoğulları'ndandı. Abdurrahman'ın anası, Ümeyye'nin oğlu Süfyan'ın kızıydı. Ali savaşlarda bu boydan bir çok kişiyi öldürmüştü. Talha, Teym boyundandı, bu boy ile Haşimoğulları'nın arası açıktı. Görülüyor ki, bu şûrâda soy-boy gayreti, hırs ve istek hakimdir" diyerek olayı izaha kalkışmıştır³⁶. Tarih kaynaklarında sözkonusu şahıslar arasındaki akrabalık bağları ve kabile ilişkileri, Gölpınarlı'nın bahsettiği şekildedir³⁷. Fakat şûrâ sonucu alınan kararda soy bağlantısının ne kadar etkili olduğu açık değildir³⁸. Ayrıca önemli bir tarihî vak'ayı sadece bir sebebe dayandırmak ve başka sebeplerin olabileceğini gözardı ederek değerlendirmek, tarih usulüne de aykırıdır.

Hz. Osman'ın halife seçilmesi, Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı olarak görülebilir. Bu sınıf, o zamana kadar yönetime hakim olan ve kendilerini idare eden kabilelerden memnun değildi ve üstünlüğün bir gün kendilerine geçeceğine inanıyordu. Hz. Osman, Mekke'nin ileri gelen ailelerinden Benî Ümeyye'ye mensuptu. Geçekten o, Hz. Peygamber'in sahâbesi arasında, bu asillerden tek kişi idi ve halife olabilecek itibara sahipti. Bu nedenle, eski liderler onun seçilmesi için çalıştılar. Hz. Osman'ın halife olması, Emevîlerin zaferiydi ve bu netice onlar için eski kudretlerine erişme hususunda bir fırsat oldu. Bu fırsat da daha sonra onlar tarafından değerlendirildi³⁹.

Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, uzun yıllar insanları idare etmekten mahrum kalan Benî Ümeyye, tekrar eski konumuna kavuşmuş oldu. İbadet aşkıyla insanları idareye çalışan Hz. Osman'ın bu samimi niyeti, daha ilk günden ailenin muhteris kişileri tarafından suistimal edilmeye başladı. Hz. Ammar'ın rivayetine göre, Hz. Osman'a bey'at edildikten sonra, Ümeyyeoğulları yeni halifenin evinde toplandılar. Ailenin reisi Ebû Süfyan, orada kendilerinden başka bir kişinin bulunup bulunmadığını sordu. Ümeyyeliler Ammar'ın orada bulunduğunun farkına varmayarak, yabancı birinin bulunmadığını söylediler. Bunun üzerine Ebû Süfyan, "Ey Ümeyyeoğulları ! Hilâfeti çabuk elde edin. Allah'a yemin olsun ki, onun sizin olmasını umuyordum. Hilâfet artık sizin çocuklarınıza miras kalacaktır" dedi. Bu sözleri duyan Hz. Osman, duyduklarından hiç

³⁶ Gölpınarlı, Abdulbakıyy, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, İstanbul 1979, s. 75

³⁷ Mesela bk. Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 289-290

³⁸ Fiğlalı, E. Ruhi, İmamiyye Şiası, İstanbul, 1984, s. 49-50

³⁹ Lewis, Bernard Tarihte Araçlar, (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 68. Ayrıca bk. Vida, G. Levi Della, "Osman", İA, IX, 482

hoşlanmadı ve onu azarladı⁴⁰. Ebû Süfyan'ın kullandığı ifadeler, Benî Ümeyye'nin, hilâfete ne gözle baktığını ve Hz. Osman'ın da ne kadar kavmiyetçi ve muhteris insanlarla birlikte olduğunu açıkça göstermektedir. Daha sonra, halifenin vereceği siyasî kararlarda bu zümrenin tesirinin olacağı muhakkaktır. Emevî ileri gelenleri, siyasî ve idarî konularda halifeye kendi istekleri doğrultusunda bir takım telkinlerde bulunacaklar ve onun hüsnüniyetinden istifadeyle isteklerini yaptıracaklardır.

Hz. Osman Döneminde Göreve Getirilen Ümeyyeli İdareciler

Çalışmamızın bu bölümünde, Hz. Osman'ın devlet idaresinde ve idareci tayinindeki politikalarını inceleyeceğiz. Kûfe, Basra Mısır ve Şam eyâletlerini⁴¹ tek tek ele alarak, bu eyâletlerde yapılan vali değişikliklerinden, bu değişikliklerin sebep ve sonuçlarından bahsedeceğiz.

1) Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Azledilip Yerine Velid b. Ukbe'nin Tayin Edilmesi

Hz. Osman halife olduktan sonra 24(645) yılında Kûfe valisini değiştirdi. Muğire b. Şu'be'yi görevden alarak yerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı getirdi. Bu değişikliğin sebebi sorulduğunda, "Ben Muğire'yi herhangi bir kötülük veya hıyanetinden değil, benden önceki halifenin vasiyetine uyararak azledip, yerine Sa'd'ı tayin ettim" demiştir⁴². Vakıdî'nin rivayetinde Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine, onun bütün valilerini bir yıl müddetince yerlerinde tuttuğu bildirilir. Bu rivayete göre Hz. Osman, Muğire'yi bir yıl sonra azletmiştir. Bu durumda, Sa'd'ın Kûfe'ye vali olması 25 (646) yılına tekabül etmektedir.⁴³ Muğire b. Şu'be'nin yerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ın tayin edilmesi, bizzat Hz. Ömer'in vasiyeti gereği olduğu için, bu icraatı Hz. Osman'ın siyasî tasarrufu olarak değerlendiremeyiz. Bundan dolayı biz, bu tayini değil, Sa'd'ın görevden alınıp yerine Velid'in tayin edilmesini, halifenin ilk idarî uygulaması olarak değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

⁴⁰ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, II, 352

⁴¹ Devletin büyük bir bölümü bu eyâletlerden yönetiliyordu. İran tarafları, Basra ve Kûfe'ye; Doğu Akdeniz, Hama, Hims, Lazkiye, Ürdün, Filistin, Kudüs Şam'a; Afrika da Mısır'a bağlıydı. Bu nedenle, adı geçen eyâletlerden bahsetmek, devletin tüm idaresinden bahsetmek anlamına geliyordu. Algül, İslâm Tarih, II, 448

⁴² Hz. Ömer, şuraya dahi ettiği Sa'd'ın halife seçilmediği takdirde müstakbel halifenin ona valilik vermesini tavsiye etmişti. Zettersteen, K.V, "Sa'd b. Ebî Vakkas", İA, X, 19

⁴³ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, (thk. Abdullah Enis Tübbâ ve Ömer Enis Tübbâ), Beyrut 1987, s. 456; Taberî, Tarih, IV, 224; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 41; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 149; Zehebî, Tarîhu'l-İslâm, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987, II, 315; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 129

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kûfe valiliği fazla sürmedi. Yaklaşık birbuçuk yıl sonra⁴⁴ görevinden alınarak 26(647) yılında yerine Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt tayin edildi. Benî Ümeyye'den olan Velid b. Ukbe, Hz. Osman'ın ana bir kardeşidir. Anneleri Erva bint Kureyz olup, o da Abdülmuttalib'in kızı Beyda'nın kızıdır.⁴⁵

Sa'd'ın valilikten alınma sebebi, şehrin Beytülmal görevlisi Abdullah b. Mes'ûd ile aralarında meydana gelen bir anlaşmazlıktır. Vali, Beytülmal'dan bir miktar borç almış, fakat zamanında geri ödeyememişti. Abdullah b. Mes'ûd da, borcu hemen isteyince aralarında münakaşa çıktı ve birbirlerine ağır sözler sarfettiler. Bu tartışmadan rahatsız olan Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkas, "Siz ikiniz de sözde Rasûlullah'ın sahâbilerisiniz, insanlar size bakıp gülüyorlar" diyerek onları kınadı. İslâm beldelerinde meydana gelen ilk anlaşmazlık, Sa'd ile Abdullah b. Mes'ûd arasında Kûfe'de meydana gelen çekişmedir.⁴⁶

Vali ile Beytülmal görevlisi arasındaki anlaşmazlık Hz. Osman'a ulaşınca, Sa'd b. Ebî Vakkas görevden alındı. Halifenin, bu anlaşmazlık sebep gösterilerek Sad'ı görevden alması izaha muhtaç bazı hususlar bulunmaktadır. Vali, borç aldığı parayı zamanında ödeyememiştir. Onun, aldığı borcu inkâr etmesi veya ödemiyorum demesi mümkün değildir. Bu durumda anlaşmazlığın nedeni kendisine ulaştığında Hz. Osman, borcun ödenmesi için valisine kolaylık sağlayabilir, imkân tanıyabilirdi. Borç yüzünden anlaşmazlığa düşen iki memurunu barıştırıp görevlerine geri göndermesi mümkündür. Halife, birlikte çalışmalarının uygun olmayacağına kanaat getirdiği bu iki memurundan neden valiye görevden aldı da, İbn Mes'ûd'u yerinde bıraktı? Yine halife, Sad'ı görevden almaya kesin kararlı ise, başka bir vilâyete tayin ederek yine ondan faydalanamaz mıydı? Hz. Ömer'in bile halifelığının son altı yılında halkın şikâyetleri neticesinde Kûfe'de üç vali değiştirmek zorunda kaldığı hatırlandığında, Hz. Osman'ın bu uygulaması mazur görülebilir. Ancak, Kûfeliler'in halifeye gelerek, Hz. Sa'd'dan memnun olmadıkları, dolayısıyla onun azlını istedikleri şeklinde bir rivayete rastlayamadık. Hâl böyle olunca, iki idareci arasında telafi edilebilir kişisel bir münakaşa sebep gösterilerek, Hz. Sa'd'ın Kûfe valiliğinden alınmasının ağır bir karar olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca halife seçimi esnasında, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Hz. Ali'yi desteklemesinin, görevden alınmasında etkili olabileceği de akla gelmektedir. Buna ilâveten, Emevî ileri gelenlerinin, Hz. Osman'ı bu şekilde davranmaya azmettirmiş olabileceklerini de söyleyebiliriz⁴⁷.

⁴⁴ Taberî, Tarih, IV, 251; Zehebî, Tarîhu'l-İslâm, II, 315

⁴⁵ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, Beyrut 1970, s.106; Taberî, Tarih, IV; 251; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 151; Suyûtî, Tarîhu'l-Hulefâ, s.171

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 142; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 130

⁴⁷ Hz. Osman daha sonraki bir dönemde ortaya çıkan Kûfe valisi-Beytülmal görevlisi sürtüşmesinde bu defa takdirini validen tarafa kullanmıştır. Olay Belâzuri'nin Ensâb'ında şöyle anlatılır: Kûfe valisi

Velid b. Ukbe görevi teslim almak için Kûfe'ye geldiğinde Sa'd ona, "Bu göreve gelmek için senin mi zekân arttı, yoksa biz mi ahmaklaştık" dediğinde Velid, "Ey Eba İshak böyle söyleme, bu mülktür, mülk bir gün birisi tarafından, ertesi gün birisi tarafından yenir" cevabını verdi. Bu sözleri duyan eski vali, "Sizler bu görevleri artık bir mülk (saltanat) haline getirdiniz" diyerek tepki göstermiştir⁴⁸. Velid ile Sa'd arasında geçen bu diyalog, Emevî ailesinin devlet görevleri hakkındaki kanaatini açıkça ortaya koymaktadır.

2) Velid b. Ukbe'nin Kûfe Valiliğinden Uzaklaştırılıp Said b. el-Âs'ın Tayin Edilmesi

Kûfe'ye tayin edildikten sonra Velid, yaptığı fetihlerle takdir topladığı gibi, şehir halkıyla da iyi ilişkiler kurdu. Kûfeliler, Velid'den ve idaresinden o derece memnun kaldılar ki, beş yıl içerisinde aralarında en ufak bir anlaşmazlık olmadı⁴⁹. Ancak 30(650-651) yılında meydana gelen bazı olaylar, Velid'in valilikten alınması sürecini başlattı. Onun azliyle ilgili iki rivayetten birincisi şöyledir: Kûfe'nin gençlerinden olan Zübeyr b. Cündeb, Müverri b. Ebî Müverri ve Şubeyl b. el-Ubeyy, İbn Heyseman adında bir zatı haksız yere öldürdüler. Durumu halifeye bildiren Velid, onun emriyle katilleri idam ettirdi. Bunun üzerine, idam edilenlerin yakınları validen intikam almak için komplo düzenlemeye karar verdiler. Sonunda valiye halifeye şikâyet etmek için bir fırsat buldular: Benî Tağlib'den Ebû Zübeyd adında bir şairin malına dayıları el koymuştu. Ebû Zübeyd durumu valiye haber verince Velid, bu zatın malını geri almasını sağladı. Bu yardım neticesinde şair ile vali arasında arkadaşlık başladı. Ebû Müverri ve Cündeb'in akrabaları, Ebû Zübeyd ve Velid'in birlikte içki içtikleri şeklinde bir şayia ortaya attılar. Sonra da Abdullah b. Mes'ûd'a gelerek durumu haber verdiler. İbn Mes'ûd, kişinin gizli taraflarının araştırılmasının uygun olmadığını söyleyerek onların iddialarını dikkate almadı⁵⁰.

Vali aleyhine kampanyaya devam eden Ebû Müverri ve arkadaşları, Velid'in sohbetine katıldıkları bir gün, onun uyuklamaya başladığı bir sırada, elinden mührünü alarak Hz. Osman'ın yanına gittiler ve valinin içki içtiğini

Velid b. Ukbe beytûlmalden -aynen eski vali Sa'd gibi- bir miktar ödünç para almış, ama ödememişti. Beytûlmal sorumlusu Abdullah b. Me'ud, ondan borcunu ödemesini istedi, fakat vali buna aldırmadı. İbn Mes'ûd valiye Hz. Osman'a şikâyet edince, ondan şu cevabı aldı: "Sen bizim hazine görevlimizsin. Beytûlmalden para aldığı için Velid'i sıkıştırma". Bunun üzerine İbn Mes'ûd, "Ben Müslümanlar'ın hazine görevlisi olduğumu sanıyordum" diyerek istifa etti. (Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, (thk. Goiten S.D.F), Jerusalem 1963, V, 31). Hz. Osman'ın birbirine benzer iki olaydan birincisinde vali Sa'd b. Ebî Vakkas'ı azletmesi, ikincisinde ise vali Velid'i desteklemesi dikkat çekicidir. Halifenin bu farklı tasarruflarında Velid'in, anne bir kardeşi yani akrabası olmasının etkisi ortaya çıkar.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 42-43.

⁴⁹ Taberî, Tarih, IV, 271; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 142

⁵⁰ Taberî, Tarih, IV, 274-275; İbn Haldun, Kitabü'l-Iber, II.c. 2.ks., s.134; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 142

söylediler. Halife, Velid'i çağırıldı. Valiyi içki içmekle itham edenlere şahitlik yapmalarını istedi. Fakat onlar şahitlik yapamadılar, sadece onun sakalından şarap damladığını gördüklerini söylediler. Bunun üzerine Velid görevden alındı ve kendisine had vuruldu⁵¹. Böylece, vali tarafından idam edilenlerin akrabaları gayelerine ulaşmış, Velid'i görevden aldırarak intikamlarını almış oldular.

Velid'in Kûfe'den azli hakkında ilkinde göre daha meşhur olan başka bir rivayet daha vardır⁵². Bu rivayette Velid'in sabah namazını sarhoş olarak kıldığı, üstelik namazı dört rekâta çıkardıktan sonra, isterlerse daha da fazla kıldırabileceğini söylediği bildirilir. Durum Hz. Osman'a iletilmiş ve Velid görevden alınmıştır⁵³. İbn Abdilberr, Velid'in azledilmesi hakkındaki rivayetlerden ikincisinin ehl-i hadis nazarında daha sahih olduğunu söyler⁵⁴. Neticede Kûfe şehrini beş yıl problemsiz bir şekilde idare eden ve çıktığı fetihlerde başarılı sonuçlar elde eden Velid b. Ukbe, idarî bir beceriksizlik veya yetersizlikten değil, dinî bir hükme muhalif hareketinden dolayı valilikten alınmış oldu.

Halife Hz. Osman 30(650)'da Velid'i Kûfe valiliğinden aldıktan sonra onun yerine Said b. el-Âs b. Ümeyye'yi tayin etti⁵⁵. Bu şekilde halife Ümeyyeli Velid'in yerine yine başka bir Ümeyyeli Said'i valilik görevine getirmiş oldu. Said, hicret yılında dünyaya gelmişti. Hz. Peygamber vefat ettiğinde yaklaşık dokuz yaşlarında bir çocuktur. Babası Âs b. Said b. el-Âs b. Ümeyye, Bedir savaşında kafir olarak Hz. Ali tarafından öldürülmüştü⁵⁶. Hz. Osman'ın himayesinde büyüdü. Şam fetihlerinde Muaviye'nin emri altında seferlere katılan Said aynı zamanda başarılı bir komutandı⁵⁷.

Said b. el-Âs Kûfe'ye vardığında, mescide giderek minbere çıktı ve halka hitabetti. Kendisine bu görevin istemeden verildiğini, fakat görevden kaçamayacağını söyledi. Fitnenin arttığını, ama ne pahasına olursa olsun onu ortadan kaldıracığını ifade etti. Daha sonra halkın içine girdi, onların dertlerini dinledi, durumlarını inceledi. Hz. Osman'a bir rapor göndererek, Kûfeliler'in perişanlığından bahsetti. Şerefli ve üstün insanların, İslâm'ın

⁵¹ Taberî, Tarih, IV, 76-77; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 52-53

⁵² İbn Abdilberr, el-İstîâb, I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısır), IV, 1555

⁵³ İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 37; Ya'kûbî, Tarih, II, 165; Taberî, Tarih, IV, 277; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 53

⁵⁴ İbn Abdilberr, el-İstîâb, IV, 1556; Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğabe, Fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-VII, (thk ve tdk. Muhammed İbrahim ve Muhammed Ahmed Aşur), ? 1970, (Kitabu's-Şi'b), V, 452

⁵⁵ Ya'kûbî, II, 164; Taberî, Tarih, IV, 278; Zehebî, Siyeru A'lâm, I-XXIII, (thk. Şuayb Arnavud), Beyrut 1985, III, 446

⁵⁶ İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 31; İbn Abdilberr, el-İstîâb, II, 621-622; Zettersteen, K.V., "Said b. El-Âs" İA, X, 80-81

⁵⁷ Taberî, Tarih, IV, 278-279; el-İstîâb, II, 622; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğabe, II, 392; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 146

ileri gelenlerinin zillete uğratıldıklarını, sefih insanların buraya hakim olduklarını bildirerek, şehrin manzarasını halifeye aktardı⁵⁸.

3) *Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin Basra'dan Azli ve Abdullah b. Amir'in Tayin Edilmesi*

Halifeliği süresince, çeşitli nedenlerle eyalet valilerini değiştiren Hz. Osman, azledilenlerin yerine Benî Ümeyyeli olanları tayin etme politikasına devam ediyordu. Devletin önemli eyâlet merkezlerinden biri olan Basra'da uzun yıllar valilik görevlerinde bulunmuş olan Ebû Mûsâ el-Eşarî de, halife tarafından 29(649-650) yılında görevden alınarak, yerine Hz. Osman'ın ailesinden Abdullah b. Âmir atandı⁵⁹.

Ebû Mûsâ'nın azledilme sebebi şu şekilde rivayet edilir: Müslümanlar'ın hakimiyetinde olan İzeç⁶⁰ halkı ve Kürtler, Hz. Osman'ın hilâfetinin üçüncü yılında isyan ettiler. İsyanı bastırmak üzere hazırlıklara başlayan vali, halkı da cihada çağırdı ve yaya olarak sefere çıkmamanın binekli çıkmaktan daha faziletli olduğunu söyledi. Halkın bir kısmı yaya olarak sefere çıkarken, bazıları da valinin tavrını bekleyip ona göre hareket etmeye karar verdiler.

Sefere çıkmak üzere köşkünden ayrılan vali atına binmiş, eşyalarını katırlara yükletmişti. Onun bu halini gören insanlar, herkese yaya olarak gitmeyi tavsiye ettiği halde, kendisinin niçin böyle hareket ettiğini sordular, valinin de kendileri gibi yürüyerek gitmesi gerektiğini sert bir üslupla dile getirdiler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ onları azarladı. Basra halkı, onları halifeye bildirmek üzere bir heyet gönderdi. Heyettekiler, Hz. Osman'dan bu valiyi başlarından almasını istediler. Halife, vali olarak kimi istediklerini sorduğunda, Ebû Mûsâ'dan başka herkesi kabul edebileceklerini söylediler. Bunun üzerine Hz. Osman, Basra'ya Abdullah b. Amir'i tayin etti 29(650)⁶¹. Hz. Osman, azlettiği bir valinin yerine yine Benî Ümeyye'den bir kişiyi tayin ederek, kendi ailesinin idarî alandaki etkisini bir kat daha artırmış oldu.

Abdullah b. Âmir b. Kureyz b. Rebîa b. Habib b. Abdışşems 4(626) yılında Mekke'de doğdu. Abdullah, Hz. Osman'ın dayısının oğludur. Babası Âmir ise, Hz. Peygamber'in halası Beyza bint. Abdilmuttalib'in oğludur⁶². Âmir, Abdullah'ı üç yaşında iken Hz. Peygamber'e getirdiğinde Allah Rasûlü bu küçük çocuğu sevip okşamış ve "O bizim oğlumuzdur, içinizde bize en

⁵⁸ Taberî, Tarih, IV, 279; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 54-55

⁵⁹ Taberî, Tarih, IV, 264; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 49; el-Bidâye, VII, 153-154

⁶⁰ İzeç; Horasan ile İsbahan arasında yer alan bölgenin en büyük şehridir. bk. Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, I-V, Beyrut 1975, I, 288-289

⁶¹ Ya'kûbî, Tarih, II, 166; Taberî, Tarih, IV, 265-266; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 49; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 139-140

⁶² İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 44-45; İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, s. 139-140; Taberî, Tarih, IV, 264; İbn Abdilberr, el-İstîâb, III, 931; Zehebt, Tarihü'l-İslâm, III, 257-258; Siyerü A'lâm, III, 18

çok benzeyen odur" demiş ve "İnşallah o hiç bir zaman susuz kalmaz" diye duada bulunmuştu⁶³. Başka bir rivayette ise, Hz. Peygamber'in onun ağzına kendi tükürüğünü sürdüğü, onun da bu tükürüğü önce yutup sonra çıkardığı, bunun üzerine Allah Rasûlü'nün Abdullah'ın babasına, "İnşallah oğlun sulayıcı olur" dediği bildirilmektedir⁶⁴. Nitekim Abdullah, valiliği süresince halkın hizmeti için bir çok kanallar açmış ve her su arama teşebbüsünden netice almıştır⁶⁵.

Abdullah b. Âmir, Basra valiliğine tayin edildikten sonra Hz. Osman, Fars valisi olan Osman b. Ebî'l-As'ı görevinden aldı ve ona bağlı olan bölgelerin yönetimini de Abdullah'a devretti⁶⁶. Bu şekilde Abdullah, selefi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin idare ettiği topraklardan daha geniş bir bölgeyi yönetme görevini üstlenmiş oldu.

4) Amr b. el-Âs'ın Mısır Valiliğinden Alınması ve Abdullah b. Sa'd'ın Tayini

Mısır, Hz. Ömer'in hilâfeti boyunca Amr b. el-Âs tarafından idare edildi. Hz. Ömer, halifeliğinin son yılında Amr'ın Mısır yönetimindeki yetkisini yarı yarıya azalttı; Mısır'ı Aşağı ve Yukarı Mısır şeklinde ikiye ayırarak, Amr'ı Aşağı Mısır valiliğinde bırakırken, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verdi. Amr'ın idare ettiği bölgenin merkezi Fustat olurken, Yukarı Mısır Feyyum şehrinden yönetiliyordu⁶⁷. Hz. Ömer'den sonra hilâfete geçen Hz. Osman, Mısır idaresinde selefinden ayrı bir uygulamaya gitti. Hz. Ömer'in fizikî manâda ikiye ayırdığı Mısır idaresini birleştirip, aynı alanda iki kişiyi vazifelendirerek; genel valiliğe Amr b. el-Âs'ı, Mısır'ın harac amilliğine Abdullah b. Sa'd'ı getirdi⁶⁸. Halifenin, harac amilliğine Abdullah'ı getirmesinin sebebi, muhtemelen onun iyi bir maliyeci olmasıydı⁶⁹. Amr b. el-Âs, Mısır'ın harac amilliği görevinden mahrum kalınca, yapılan uygulamaya itiraz etti ve her iki görevin de kendisine tevdi edilmesini ısrarla Hz. Osman'dan istedi. Amr, Abdullah'ı kendisine rakip görüyor, üstelik genel vali olarak onun uygulamalarına müdahale ediyordu. Sonunda iki idareci anlaşmazlığa düştiler. Abdullah b. Sa'd, Amr'ın kendisinin görev alanına müdahale

⁶³ İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 45; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Amir", DİA, I, 84

⁶⁴ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, 140

⁶⁵ İbn Abdilberr, el-İstîâb, III, 932; Seligsohn, M., "Abdullah b. Amir", İA, I, 31

⁶⁶ Zehebî, Tarîhu'l-İslâm, III, 258

⁶⁷ İbn Abdilhakem, Fütûh, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s.173; İbn Tağrıberdî, Nücûmu'z-Zâhire, I-XXII, Kahire 1929, I, 166; Diyarbekrî, Hâmis, I-II, Beyrut 1283, II, 242

⁶⁸ İbn Abdilhakem, Fütûh, s.177-178; Beiâzurî, Fütûh, s.313

⁶⁹ Becker. C.H., "Abdullah b. Sa'd", İA, I, 40-41

ettiğini halifeye bildiren şikâyet mektupları yazdı. Buna karşılık Amr da, onun ordu işlerine karıştığını halifeye bildirdi⁷⁰.

Amr b. el-Âs, sonunda Medine'ye giderek, halifeden Abdullah'ı azletmesini ve Mısır'ın harac amilliğinin de tekrar kendisine verilmesini istedi⁷¹. Hz. Osman, Abdullah'ın, malî işlerde başarılı olduğunu, Mısır gelirlerinin onun zamanında daha da arttığını söyledi. Üstelik "Senden sonra ineğin sütü çoğaldı" diyerek Abdullah'ın, Amr'dan daha başarılı olduğunu îmâ etti. Bu duruma içerleyen Amr, "O, ineği sağarken ben boynuzlarını tutan olmak istemiyorum" diyerek, eğer Abdullah'ı görevden almazsa, Mısır'a dönmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Osman, Amr'ın isteğini kabul etmeyerek, tercihini Abdullah'tan tarafa kullandı ve Amr'ı genel valilikten azlederek, onun tüm yetkilerini Abdullah b. Sa'd'a devretti⁷².

İskenderiyeliler'in isyanı sırasında Amr b. el-Âs, orayı itaat altına aldıktan sonra, şehir halkına çok sert bir şekilde davranmış, hatta onları köle sıfatıyla Medine'ye Hz. Osman'a göndermişti. Hz. Osman yapılan bu uygulamaya rıza göstermedi ve onları eski statülerine çevirdi. Ya'kûbî, halifenin Amr'ı valilikten azletme sebebi olarak bu olayı gösterir⁷³. Fakat, kanaatimizce Mısır'daki vali değişikliğinin en önemli sebebi, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Amr b. el-Âs ile Abdullah b. Sa'd arasındaki anlaşmazlık ve rekabettir.

5. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Şam Valiliğinde Yetkilerinin Artırılması

Hz. Osman, diğer eyaletlerdeki valileri bir bir azledip yerlerine Ümeyyeli idareciler tayin ederken, Şam'da herhangi bir değişikliğe gitmedi. Zira Şam valisi olan Muaviye b. Ebî Süfyan zaten Ümeyyeoğulları'ndan idi, dolayısıyla azledilmesine gerek duyulmamıştı. Hz. Osman, Muaviye'yi azletmek bir tarafa, onun idare ettiği toprakları daha da genişleterek yetkilerini artırmıştır.

Ebû Abdurrahman ismiyle künyelenen Muaviye b. Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdışsem b. Abdimenaf b. Kusayy, 602 veya 603 yılında Mekke'de doğdu⁷⁴. Babası, Mekke'nin en nüfuzlu kişilerinden Ebû Süfyan,

⁷⁰ Belâzurî, Fütûh, s. 313; Taberî, Tarih, 256; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 145

⁷¹ İbn Tagrıberdî, Nücûm, I, 66

⁷² İbn Abdilhakem, Fütûh, 161; Belâzurî, Fütûh, s. 313-314, Ya'kûbî, Tarih, II, 164; Kindî, Kitabu'l-Vulât, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 110, Taberî, Tarih, IV, 257; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 45; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 151; Zehebî, Tarîhu'l-İslâm; II, 321; Siyerü A'lâm, III, 34-35; Muir, W, The Caliphate s. 215; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd", DİA, I, 130

⁷³ Ya'kûbî, Tarih, II, 164

⁷⁴ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Mearif, s. 152-153

annesi ise, yine Mekke liderlerinden biri olan Utbe b Rebîa'nın kızı Hind bint. Utbe'dir⁷⁵.

Muaviye'nin Müslüman olma tarihi hakkında kaynaklarda muhtelif rivayetler mevcuttur. İbn Hacer, Vakidî'den rivayetle, onun Hudeybiye Sulhu'ndan sonra İslâm'a girdiğini olduğunu, fakat babasından çekinmesi nedeniyle gizli tuttuğunu ve fetih sırasında müslümanlığını ortaya çıkardığını söyler⁷⁶. Ancak makbul olan görüş, onun annesi ve babasıyla beraber Mekke fethinde Müslüman olduğudur⁷⁷. Muaviye'nin fetih esnasında "Salverilmek" anlamında olan "Tulekâ"dan olması ve Huneyn ganimetlerinin dağıtılması sırasında, "Müellefe-i Kulûb" kabul edilen babası ve kardeşi ile aynı miktar mal alması, onun fetih sonrası Müslüman olduğu kanaatini desteklemektedir⁷⁸.

Hz. Ebû Bekir 13(634) yılında Suriye fetihleri için ilk önce Ebû Süfyan'ın oğlu Yezid komutasındaki bir orduyu sefere çıkarmıştı⁷⁹. Ordunun öncü kuvvetlerinin başında kardeşi Muaviye vardı⁸⁰. Yezid ve Muaviye Şam yolu üzerinde giderken, Gazze'nin Dasin bölgesinde Rumlarla karşılaşmış onları mağlup ettiler. Bu karşılaşma Müslümanların Bizans'la yaptığı ilk savaştır⁸¹. Yine 13(634) yılındaki Ecnadeyn savaşına iki kardeş iştirak ettiler⁸². Dimeşk'in fethi esnasında 14(634) Yezid şehri kuşatan kumandanlardan biri olurken, Muaviye de onun emri altında mücadele etti⁸³. Müslümanların Rumlarla en büyük karşılaşması olan, Yermük savaşında Muaviye, anne-babası ve kardeşleriyle birlikte savaşa iştirak etti. Yezid yine savaşta ordu komutanıydı⁸⁴. Yezid'in ordusunda sancaktarlık görevini üstlenen Muaviye, Ürdün ve Hıms fetihlerinde öncü komutan olarak üstün başarılar elde etti⁸⁵. Başkomutan Ebû Ubeyde, onun Ürdün cephesinde yararlı hizmetler gördüğünü bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi.⁸⁶

⁷⁵ Ya'kûbî, II, 216; Zehebî, Siyeru A'lâm, III, 120; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe, V, 209; Lammens, H., "Muaviye", İA, VIII, 438

⁷⁶ İbn Hacer, el-İsâbe, I-IV, Mısır 1328, III, 433

⁷⁷ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, s. 153; İbn Abdilberr, el-İstîâb, III, 1416; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe, V, 209; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, III, 120

⁷⁸ İbn Sa'd, et-Tabakât, II, 152; Ayrıca bu konudaki rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Aycan, İrfan Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ankara 1990, s. 45-47

⁷⁹ Taberî, Tarih, III, 387; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 31

⁸⁰ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.150; Taberî, Tarih, III, 391; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 276-277

⁸¹ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.151

⁸² Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.156-157

⁸³ Ya'kûbî, Tarih, II, 140; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 8-9

⁸⁴ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.184-185; Taberî, Tarih, IV, 396-397; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 282; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 8-9

⁸⁵ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s. 159-164, 178-179; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 296

⁸⁶ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.160

Hız. Ömer, 17(638) yılında hem kendi güveni, hem de Ebû Ubeyde'nin raporunu dikkate alarak, Muaviye'yi Ürdün valisi tayin etti⁸⁷. Ürdün valiliği, Muaviye'nin ilk idarecilik tecrübesidir. 17(638), 18(639), 19(640) yıllarında Şam çevresini kırıp geçiren taun İslâm ordusunu da etkiledi. Bir çok mücahitte beraber başkomutan Ebû Ubeyde, arkasından onun yerine geçen Muaz b. Cebel vefat edince, Yezid b. Ebî Süfyan başkomutan atandı⁸⁸. Yezid başkomutan olduktan sonra halife tarafından Kayseriya'nın⁸⁹ fethiyle görevlendirildi. Şehrin kuşatılması esnasında Yezid de hastalanınca, yerine kardeşi Muaviye'yi bırakarak Dimeşk'e çekildi. Uzun süren kuşatmadan sonra şehir Muaviye tarafından fethedildi⁹⁰. Kayseriya fethi, Muaviye'nin başkomutan olarak görev yaptığı ilk savaştır.

Kayseriya kuşatması sırasında hastalığı sebebiyle Şam'a dönmek zorunda kalan Yezid, 19(640) yılında vefat etti. Halife Hz. Ömer, Yezid'in yerine Ürdün savaşlarında başkomutanın takdirini kazanan ve en son ağabeyinin yerine idare ettiği Kayseriya kuşatmasını başarıyla neticelendiren Muaviye'yi tayin etti⁹¹. Muaviye, Yezid'in sahip olduğu tüm yetkileri haiz olarak, Şam ve civarının siyasî ve askerî sorumluluğunu üstlendi⁹².

Hız. Ömer'in 23(644) yılının sonlarına doğru şehid edilmesinden sonra, 24(644-45) yılı başlarında Hz. Osman halife seçildi. Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte, idarî kademede önemli değişiklikler olmaya başladı. Akralarını siyasî, ve askerî sorumluluklara getirmekten şiddetle kaçınan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in aksine, Hz. Osman devletin en önemli mevkilerine Benî Ümeyyeli şahısları getirmeye başladı. Hz. Ömer döneminde Şam valisi olan Muaviye'yi de eski vazifesinde bıraktı. Muaviye, Hz. Osman'ın halifeliliğinin başlangıcında sadece (Şam) Dimeşk şehri ve havalisini idare ediyordu. Hama, Hıms, Kınnesrin, Havran, el-Cezire gibi topraklar, Umeyr b. Sa'd'ın yönetimindeydi⁹³. Umeyr, kısa süre sonra hastalanıp görevden affını isteyince, Hz. Osman onun emrindeki toprakları Muaviye'ye bağladı. Ardından, Filistin valisi Abdurrahman b. Alkame'nin vefatıyla, bu bölge de Muaviye'nin idaresine verildi. Neticede, Ürdün, Hama, Hıms, Filistin, Şam (Dimeşk), Lazkiye bölgeleri "Şam Eyâletleri" adı altında bir tek kişiye, Muaviye b. Ebî Süfyan'a bağlanmış oldu⁹⁴. Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyâlet merkezlerine Benî Ümeyyeli idareciler tayin eden

⁸⁷ Taberî, Tarih, IV, 67

⁸⁸ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.190-192; Taberî, Tarih, III, 604

⁸⁹ Kayseriya, Şam bölgesinde bir sahil şehridir. bk. Mu'cemu'l-Buldân, VI, 421

⁹⁰ Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.192-193; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 346. Şehrin fethi tarihiyle ilgili farklı rivayetler için bk. Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.194

⁹¹ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Mearif, s. 150; Ya'kûbî, Tarih,II, 150; Taberî, Tarih, IV, 62

⁹² Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, s.192

⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 7-8

⁹⁴ Taberî, Tarih, IV, 289; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 58; Algül, İslâm Tarihi, II, 371, 449

H. Osman, zaten Ümeyyeli olan Şam valisi Muaviye'nin de idare ettiği toprakları ve sorumluluk alanını genişleterek onun nüfuzunu tasdik ve tezyid etti⁹⁵.

H. Ömer zamanında başlayan siyasî yükseliş grafiğini H. Osman döneminde daha da hızlandıran Muaviye, fetih hareketleri yanında, uyguladığı başarılı yönetimiyle Şam'da mükemmel bir idare meydana getirdi. Muaviye buradaki gücünü Hicaz'dan gelenler yerine, Suriye'de yerleşmiş olan Yemen menşeli Kelb kabilesine dayandırdı. Bu kabileden Meysun isimli bir kadınla evlenerek, onlarla akraba oldu. H. Osman'ın da, Kelbli bir kadınla evlenmesini sağlayan yine Muaviye'dir⁹⁶. Roma medeniyetinin doğudaki merkezi olan Şam, onun zamanında askerî ve siyasî güç açısından diğer memleketlerden üstün hale gelmişti⁹⁷. Bölgenin bütün avantajlarını kullanan Muaviye, hakimiyeti altında bulundurduğu insanları kendine bağlamış ve uzun süren idaresi esnasında, Suriye'yi, devletin en iyi teşkilâtlandırılmış ve en iyi yetiştirilmiş askerî birliklere sahip örnek bir eyâleti haline getirmişti⁹⁸.

Sonuç olarak; Muaviye'nin daha valiliği döneminde- ister iradî, isterse gayri iradî olsun-ileride tesis edeceği Emevî saltanatının altyapısını hazırladığını söylememiz mümkündür.

6) Medine'de Mervan b. Hakem'in Devlet Kâtibi Olarak Tayin Edilmesi

H. Osman hilâfet makamına geçtikten sonra Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyâletlerin valilerini azlederek, yerlerine kendi ailesinden idareciler tayin edip, H. Ömer zamanında Şam valisi olan Benî Ümeyyeli Muaviye'yi ise daha geniş yetkiler vererek eski vazifesinde bırakırken, devletin merkezi Medine'de de, önemli bir atama ile, amcasının oğlu Mervan b. Hakem'i devlet kâtipliği yani başbakanlık görevine getirdi.

Mervan b. Hakem b. Ebî'l-As b. Ümeyye 624 yılında Taifte dünyaya geldi. Mervan'ın babası, Mekke müşriklerinin elebaşlarından, H. Peygamber ve Müslümanlara en fazla eziyet edenlerden birisi olan Hakem b. Ebî'l-As, annesi ise Ümmü Osman olarak tanınan Amine bint. Alkame b. Safvan'dır⁹⁹. Hakem, Mekke fethi sonrasında Müslüman olan tulekadan olup daha sonra Medine'ye intikal etmiştir. Fakat Mekke'de H. Peygamber'e hoş davranmayan Hakem, bu saygısızlığını Müslüman olduktan sonra da devam ettirmişti. Bir ara Allah Rasûlü, ashâbla önemli bir meseleyi görüşmüş ve

⁹⁵ Lammens, H., "Muaviye", İA, IV, 438-439

⁹⁶ İbn Hibban, Kitabü's-Sikât, I-II, Haydarabad, 1975, II, 284

⁹⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm Tarihi, I-II, İstanbul 1971, II, 332

⁹⁸ Lammens, H., "Muaviye", İA, IV, 438-439; Muaviye'nin hayatı ve kişiliği için bk. Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye, s. 35-95

⁹⁹ İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 35

görüşme sırasında konuşulanların gizli tutulmasını istemişti. O toplantıda bulunan Hakem, konuşulanları herkese ifşa ettiği gibi, daha da ileri giderek, Hz. Peygamber'in söylediklerini değiştirerek başkalarına aktarmıştı¹⁰⁰. Üstelik, Hz. Peygamber'in yürüyüşünü ve hareketlerini taklit etme gibi yakışsız davranışlar da bulunuyordu. Bu tavırlarından dolayı Allah Rasûlü, onu Taife sürgün etti. Daha çocuk yaşta olan Mervan da, babasıyla birlikte oraya gitmek zorunda kaldı¹⁰¹. Bu sürgün nedeniyle, Mervan'a, Tarîd b. Tarîd (Kovulmuş oğlu kovulmuş) adı verilmiştir¹⁰².

Hz. Peygamber'in hayatı boyunca Hakem bir daha Medine'ye gelemedi. Hz. Osman'ın ısrarlı ricalarına rağmen, ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in kovduğu bir adamı Medine'ye alamayacaklarını söylediler. Hz. Osman 24 (644-654) yılında kendisi halife olunca, amcası Hakem'i ve onun oğlu Mervan'ı Medine'ye getirdi. Müslümanlar halifenin bu hareketini pek hoş karşılamadılar¹⁰³. Ashâb, Hz. Osman'a niçin Hakem'in Medine'ye geri gelmesine müsaade ettiğini sorduklarında, "Rasûl-i Ekrem onun ıtlakını bana va'd buyurdu. Lakin icrasına vakit müsait olmadı"¹⁰⁴ şeklinde cevap vererek, Hz. Peygamber'in vadini kendisinin yerine getirdiğini iddia etti.

Hz. Peygamber'in sürgün ettiği bir kişiyi Hz. Osman'ın tekrar Medine'ye getirmesi, ashâbı rahatsız etti. Halifenin bununla iktifa etmeyerek, kovulmuş adamın oğlu Mervan'ı devlet kâtibi olarak ataması, memnuniyetsizliği daha da artırdı. Nasıl olur da, bunca mümtaz sahâbi varken, devlet kâtipliğine böyle bir adam getirilir şeklinde şikâyetler yükselmeğe başladı. Üstelik, Hz. Peygamber'in cezasına maruz kalan Hakem, hâla hayattaydı ve devlet işlerinin yürütülmesi sırasında rahatlıkla oğluna tesir edebilirdi¹⁰⁵. Bundan başka, Arap geleneğinde yaşın ve tecrübenin önemi göz önüne alındığında, daha otuzuna gelmemiş ve herhangi bir idarî ve askerî görevde bulunmamış bir kişinin, icranın en önemli noktasına getirilmesi, ashâbı endişeye sevketti.

Fitne Olaylarında Hz. Osman ve Ümeyyeli İdarecilerin Sorumlulukları

Tarihçiler, Hz. Osman'ın hilâfet dönemini iki kısma ayırırlar: Birinci kısım, (24-29/644-649) yıllarını ihtiva eder ki, "Sükûnet Dönemi"

¹⁰⁰ İbn Abdilberr, el-İstîâb, III, 1387

¹⁰¹ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, 84, 154; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I-VI, Beyrut ts. II, 163; Zehebî, Siyeru A'lâm, II, 107-108

¹⁰² Lammens, H., "Mervan", İA, V, 777

¹⁰³ İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, s. 154; Ya'kûbî, Tarih, II, 164; Zehebî, Tarihu'l-İslâm, II, 336

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 136

¹⁰⁵ Mevdûdî, Hilâfet ve Saltanat, (trc. Ali Genceli), İstanbul 1980, s. 134

olarak isimlendirilir. (30-35/650-655) yılları arası ise "Karışıklık Dönemi" olarak bilinir¹⁰⁶. Anlaşılan bu tür bir ayrıma gidilmesinin altında, karışıklıkların ikinci devrede ortaya çıkması yatmaktadır¹⁰⁷. Ancak, karışıklıkların sadece ikinci devrede meydana geldiğini söylemek pek isabetli olmayacaktır. Ortaya çıkan olayların sebeplerini daha önceki dönem içinde de aramak gerekmektedir. Kanaatimizce ikinci dönemdeki karışıklıklar, geçmiş dönemde meydana gelen hoşnutsuzlukların bir dışavurumu şeklinde tezahür etmiştir.

Devletleri ve toplumları idare görevini üstlenen insanlar hakkında, teb'aları tarafından mutlaka şikâyetlerde bulunulmuştur. Halkının tümünü memnun edebilen, herkesin hoşnut ve razı olduğu bir idareci hiç bir zaman olmamıştır. Hz. Ömer'den sonra halife seçilen Hz. Osman da, vazifesi gereği birçok siyasî tasarrufta bulunmuştur. Onun, halkın hayrı ve menfaati niyetiyle yaptığı uygulamaların bir kısmı takdir görmekle beraber, bazı icraatları şiddetle tenkit edilmiştir. Halife aleyhine yapılan eleştiriler, bazen onun şahsî tasarruflarından, bazen de tayin ettiği idarecilerin uygulamalarından kaynaklanmıştır.

1) Halifenin Şahsî Uygulamalarından Kaynaklanan Şikâyetler

a) Önemli Vazifelere Ümeyyeoğulları'nın Tayin Edilmesi

Üçüncü halife hakkında yapılan tenkitlerin başta geleni, akrabalarını devletin en önemli idarî, askerî ve siyasî mevkilere getirmesi meselesidir¹⁰⁸. Hz. Osman, halifeliğinin ilk yıllarında çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyâlet valilerini azlederek, onların yerine Benî Ümeyyeli şahısları tayin etti. Hz. Ömer'in vasiyetine binâen Kûfe'ye tayin ettiği Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yerine anne bir kardeşi Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt tayin edildi. 26(647). Velid'in içki kullanması nedeniyle azledilmesinden sonra, onun yerine yine Ümeyyeli Said b. el-Âs Kûfe valisi oldu. 30(650-651). Yine, Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eşarî, valilikten alınıp yerine halifenin anne tarafından akrabası olan Abdullah b. Âmir geçti. 29(649-650). Mısır fatihi Amr b. el-Âs bölge valiliğinden alınıp, yerine Hz. Osman'ın süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tayin edildi. 27(647). Hz. Ömer zamanından beri Şam valisi olan Muaviye, yetki alanı daha da genişletilerek aynı görevde bırakıldı¹⁰⁹. Vilâyetlerde yapılan bu tayinlerle birlikte merkezî idare de bu ailenin kontrolüne geçti. Halifenin baş danışmanlığına ve devlet başkanından sonra icranın bir numaralı görevi olan devlet kâtipliği görevine, Hz. Osman'ın amcasının oğlu Mervan b. Hakem getirildi. Böylece devletin

¹⁰⁶ Vida, G. Levi Della, "Osman", İA, IX, 430; Kutluay, Yaşar, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara 1965, s. 31

¹⁰⁷ Fırlıklı E.R, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983, s. 34

¹⁰⁸ Fırlıklı, E. Ruhi, Hirciliğin Doğuşu, s. 228

¹⁰⁹ Mes'ûdi, Mürûcû'z-Zehab, II,344; Ömer Ferruh, Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd- Devleti'l-Emeviyye, Beyrut 1976, s. 114

bütün idarî kademeleri aynı soya, yani Ümeyyeoğulları'na geçmiş oldu¹¹⁰. İslâm toplumunda saltanat usülleri bu şekilde ortaya çıkmaya başladı. Resmen saltanat olmamakla birlikte, iktidar gitgide bir kabile fertlerinin eline geçti¹¹¹.

Hız. Osman'ın uyguladığı tayin politikası, ne Hız. Peygamber'in, ne de ondan sonra gelen iki halifenin icraatına uyuyordu. Hız. Peygamber, Hız. Ali hariç hiç bir Haşimî'yi önemli bir göreve getirmemişti. Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer de, kendi akrabalarını devlet vazifelerinden uzak tutmuşlardı. Hatta Hız. Ömer, kendi kabilesi olan Benî Adiy'den herhangi bir kişiyi valiliğe getirmedigi gibi, hilâfete geçer geçmez, vazifede olan akrabalarını görevden uzaklaştırmıştı¹¹². Hız. Ömer bu uygulamasıyla, Hız. Peygamber döneminde üstü küllenmiş olan kabile asabiyetinin canlanmasını engellemiş oluyordu. Ancak Hız. Osman, selefleri aksine bir yol takip ederek, akrabasına ve aşiretine meyletti. Sadece Emevî toplumuna itimat etti, devlet işlerinin pek çoğunda ashabla değil, onlarla istişarede bulundu ve büyük vilâyetlere Emevîler'i tayin etti¹¹³. Böyle davranmakla, halife seçilirken vermiş olduğu sözün de hilâfına hareket etmiş oluyordu. Hız. Abdurrahman, Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti ve ondan sonraki halifelerin yolundan gitmesi şartıyla ona bey'at edeceğini söylemiş, o da bu şartı kabul etmişti¹¹⁴. Ayrıca Hız. Ömer'in, Hız. Osman'a yapmış olduğu "Ey Osman, Müslümanları idare işini üstüne alırsan, Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etmeyesin" vasiyeti de dikkate alınmamış oldu.¹¹⁵

Hız. Osman'ın, akrabalarını önemli vazifelere getirmesinin iki farklı sebebi olabilir: Birincisi, onun ailesine karşı düşkünlüğü ve bağılılığıdır¹¹⁶. Bundan dolayı halife (Sıla-i rahim=Akraba ile ilgilenmek) mucibince, akrabalarına vazife vermiştir, diyebiliriz¹¹⁷. Ancak onun bu iyi niyeti, Hız. Peygamber zamanında kaybettikleri eski nüfuzlarını elde etmek isteyen Ümeyyeliler tarafından istismar edilmiştir¹¹⁸. Halifenin, kendi akrabalarını idarenin başına getirme nedenlerinden ikincisi de, vilâyetlerin yönetiminde ve merkezde birliği sağlamak için aynı aileden olanların yakınlığından

¹¹⁰ İbn Hibban, Kitabü's-Sikât, II, 257; Vida, G. Levi Della, "Osman", İA, IX, 428

¹¹¹ Mevdüdi, Hilâfet ve Saltanat s. 129-130

¹¹² Mevdüdi, Hilâfet ve Saltanat, s. 127

¹¹³ Ömer Kehhale, Mu'cemü Kabâilil-Arab, I-V, Beyrut 1982, I, 44; Ebû Zehra, İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, s. 42

¹¹⁴ Ya'kübî, Tarih,, II, 162; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 31; Taberî, Tarih, IV, 233; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 37; Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, I, 148; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 126

¹¹⁵ İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 29; Taberî, Tarih, IV, 192; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 27; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 137-138

¹¹⁶ Ebû Zehra, İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, s. 42

¹¹⁷ Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, II, 448

¹¹⁸ Fığlalı, E. Ruhi, İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri, s. 36

faydalanma isteği olabilir¹¹⁹. Hz. Osman bu maksatla, akrabası olan kişilerin kendi sözünü daha iyi dinleyeceklerini ve disiplinin bu şekilde sağlanacağını düşünmüştür. Halife, kendisinin akrabasına bağlı olduğu gibi, akrabasının da kendisine bağlı ve muti olacağını tahmin etmişti. Ancak sonuç böyle olmadı ve Hz. Osman, onların hırslarına mağlup oldu¹²⁰. Halifenin bu icraatından ashâb rahatsız oldu onun yöneticileri halk tarafından pek hoş karşılanmadılar. Mevdûdî, ashâbın Emevîler'in önemli valiliklere getirilmesine karşı hoşnutsuzluğunun sebeplerini şu şekilde izah eder: Evvelâ Hz. Osman devrinde işbaşına gelen Benî Ümeyye'nin çoğu "Tulekâ" zümresindedir. Bu şahıslar, Risâlet döneminde, Mekke'de Hz. Peygamber'e karşı mücadele eden tarafta yer almışlar, ancak Mekke fethinden sonra Müslüman olmuşlardı. Şam valisi Muaviye, Kûfe valisi Velid b. Ukbe, devlet kâtibi Mervan bunlardandı. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise, Müslüman olduktan sonra irtidat etmiş, fetih gününde Hz. Osman'ın tavassutu ile öldürülmekten kurtulmuştu. İşte, başından beri İslâm yolunda mücadele eden Sabikûn ve Evvelûn dururken, yukarıda bahsettiğimiz şahısların idareye geçmesini Müslümanlar kabullenemiyorlardı. İkinci olarak bu insanlar, İslâm'ın ilk dönemlerinde tam bir inanç ve sadakatle İslâm'a girmiş, Hz. Peygamber'in taht-ı terbiyesinde yetişmiş insanlar değillerdi. Bunlar, işi en iyi bilen, şehirleri en iyi idare eden şahıslar olabilirler, bir çok fethi başarıyla tamamlamış olabilirlerdi. Ama, İslâm'ın gayesi, milletlere ve ülkelere tahakküm sağlamak değil, insanlara doğruluğu, ahlâkı ve fazileti göstermektir. Öyleyse, Müslümanlar'ın idaresi gibi önemli bir vazife, ahlâklı ve faziletli kişilere verilmeliydi. Hz. Osman'ın idarecileri ise Müslümanlar'ın ilk saflarında yer alamazlardı, onların yerleri daha arka sıralardı. Durum böyle olunca, bu şahısların devlet idaresine getirilmesi uygun karşılanmamıştı. Mevdûdî, ashâbın Ümeyyeli idarecilere karşı antipatisinin üçüncü sebebini de şöyle açıklıyor: Ümmetin başına getirilecek insanların en mükemmel, en temiz ve en dürüst zatlar olmaları gerekliydi, geçmişlerinde en ufak bir leke olmamalıydı. Oysa, Hz. Osman'ın vazifeye getirdiği şahısların çoğunun sabıkası vardı. Kûfe'ye tayin edilen Velid b. Ukbe, Hz. Peygamber tarafından 9 (630-631) yılında Mustalikoğulları'nın zekâtını toplamak için gönderilmiş, fakat o, onların sadaka vermektan ictinap ettiklerini söyleyerek geri dönmüştü. Bunun sonucunda hakkında âyet (Hucurât, 49/6) inmiş ve o münafık olarak tavsif edilmişti¹²¹. Abdullah b. Sa'd mürted damgasını yemiş, Mervan b. Hakem de, babasıyla birlikte sürgüne gönderilmiş olması nedeniyle "Tarîd b. Tarîd= Kovulmuş oğlu kovulmuş" olarak anılır olmuştu. Geçmişte sicili kötü olan şahısların valilik ve devlet kâtipliğine getirilmesi, Hz. Osman'ın ağır eleştiriler almasına sebep

¹¹⁹ Vida, G. Levi Della, "Osman" İA, IX, 429

¹²⁰ Fıglalı, E. Ruhi, İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri, a.g.e, s. 37

¹²¹ İbn Abdilberr, el-İstîfâb, IV, 1553

olmuştur¹²². Haklarında yapılan ithamlara rağmen, komutanlık ve valilik görevlerine getirilen Ümeyyelilerin çoğu kabiliyetli ve vazifelerinin ehli kişilerdi. İdareciliği gerçekten iyi biliyorlardı. Bunlar bir çok muharabede başarılı olmuş, birçok gayri müslim beldeleri İslâm topraklarına dahil etmişlerdi. Fakat, "Bütün liyakatli kişiler bu ailedeydi, başka yetenekli kişi yoktu, bu nedenle onlar idarî görevlere getirildiler" denilemez. O döneme kadar başka ailelere mensup idareciler de vardı ve onlar da başarı sağlamışlardı. Bu nedenle, Horasan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan memleketlerin idaresinin yalnız bir sülaleye mensup kişilerin eline geçmesinin, sadece kabiliyetle ve iş bilmekle izah edilmesi mümkün değildir¹²³.

Hz. Osman'ın yapmış olduğu tayinler, bir ölçüde makul karşılanabilir. O, devletin başkanıdır, idarecisidir ve istediği kişileri vazifeye getirme hakkına sahiptir. Nitekim ondan önceki iki halife de, onun gibi bazı valileri değiştirip, yerlerine yenilerini tayin etmişlerdi. Fakat, Hz. Osman'ın diğerlerinden farklı olan ve tenkit edilen uygulaması, azledilen valilerin yerine sadece Ümeyyeli olanları tayin etmesi olmuştur.

b) Devlet İmkânlarının Ümeyyeoğulları'na Tahsis Edilmesi

Hz. Osman'ın halk arasında en fazla dedi-koduya sebep olan uygulamalarından birisi de, kendi kabilesine devlet imkânlarından tahsisat ayırması meselesidir¹²⁴. İslâm tarihi kaynaklarında halifenin Emevî ailesine yaptığı ihsanlar konusunda çeşitli rivayetler vardır. Meselâ, Hz. Osman, Taife sürgün edilmiş olan amcası Hakem'i Medine'ye getirdikten sonra, kendisine yüz bin dirhem para vermiş, Fedek arazisini onun oğlu Mervan'a tahsis etmiştir¹²⁵. Ayrıca, Medine çarşısının geliri de, Mervan'ın kardeşi Haris'e verilmiş, halifenin damadı Abdullah b. Halid'e döryüzbin¹²⁶ dirhem tahsis edilmiştir¹²⁷.

Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlar hakkında en fazla spekülasyon, İfrikiyye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Afrika'ya gönderirken, şayet fetihleri başarıyla tamamlarsa, elde edilen ganimetlerin beşte birini kendisine vereceğini vadetmişti¹²⁸. Neticede Abdullah'ın komutanlığındaki İfrikiyye fetihleri

¹²² Mevdûdi, Hilâfet ve Saltanat, s. 131-135

¹²³ Mevdûdi, Hilâfet ve Saltanat, s. 131

¹²⁴ Kutluay, Yaşar, İslam ve Yahudi Mezhepleri, s. 32

¹²⁵ Bu arazi Mervan'dan sonra onun evlâdına kalmıştı. Daha sonra Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, bu araziyi Mervanoğulları'ndan alıp, eski statüsüne tevcih etmiştir. bk. Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiyâ , II, 135-136

¹²⁶ Ya'kûbî'nin Tarih'inde bu miktar altyüzbin dirhem olarak bildirilmektedir. Ya'kûbî, Tarih, II, 168

¹²⁷ İbn Şebbe, Tarihü Medineti'l-Münevvere, I-IV, (thk. Mahmud Şeltut), Cidde 1973, III, 1090-1091; İbn Kuteybe, Kitabu'l-Meârif, s. 84; İbn Asem Fütûh, I-IV, Beyrut 1986, I, 370

¹²⁸ Taberî, Tarih, IV, 253; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 45; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 151-152

sonucunda bir buçuk milyon dinar ganimet elde edildi. Rivayetlerde, elde edilen ganimetlerin beşte birinin halife tarafından Abdullah'a veya Mervan'a ya da Hakemoğulları'na verildiği söylenir¹²⁹. Ayrıca ilk gazvelerden elde edilen ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise Mervan'a verildiği şeklinde bir rivayet daha vardır¹³⁰. İbnü'l-Esîr'in en doğru dediği habere göre ise Abdullah, payını aldıktan sonra, ganimetlerin beşte birini Medine'ye göndermiş ve yapılan müzayede sonunda, bu ganimetler beş yüz dinar karşılığında Mervan'a satılmıştır¹³¹. Mervan, müzayede neticesinde satın aldığı malların karşılığının belli bir miktarını ödemiş, geri kalan borcu ise halife tarafından bağışlanmıştır¹³². Ödenmeyen miktarın Mervan'dan tahsil edilmemesi de, insanlar arasında dedi-koduya sebep olmuştur¹³³.

Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'ın, elde edilen ganimetlerden özel pay alması, askerler arasında itirazlara yol açtı¹³⁴. Bu durum halifeye bildirilince, Hz. Osman kendisine gelen asker temsilcilerine, razı olmadıkları takdirde malları Abdullah'tan geri alacağını söyledi. Onlar da, razı olmadıklarını bildirince Halife, Abdullah'a bir mektup göndererek elindeki malları tekrar askere dağıtmasını emretti. Abdullah da bu emri yerine getirdi¹³⁵.

Her ne kadar, Hz. Osman'ın akrabalarına devlet kasasından ihşanda bulunması hususunda farklı, bazen de birbirini tutmayan rivayetler varsa da, halifenin akrabasına az veya çok mal verdiği açıktır¹³⁶. Bu konuda Ya'kübî'de şöyle bir rivayet zikredilmektedir: Hz. Osman, Beytülmal görevlisine Hakem b. Ebî'l-As'a hazineden bir miktar para vermesini emretmişti. Görevli ise "Ben sizin veya sülalenizin değil, Müslümanların hazine memuruyum" cevabıyla bu isteğe tepki gösterdi ve hazine anahtarını Hz. Osman'ın önüne attı. Halife de ona "Sen bizim hazine memurumuzsun. Verdiğimizi alırsın, sustuğumuzda da susarsın" cevabını verdi. Bu münakaşadan sonra, hazine memuru görevi bıraktı, yerine Zeyd b. Sabit tayin olundu¹³⁷. Bu rivayeti vermekle birlikte, Ya'kübî'nin şia temayüllü

¹²⁹ Ya'kübî, Tarih, II, 166; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 152

¹³⁰ Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, s. 173

¹³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 146

¹³² Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, III, 397-398

¹³³ Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiyâ, III, 135-136

¹³⁴ Muir William, The Caliphate, s. 216

¹³⁵ Zehebî, Tarihü'l-İslâm, II, 319-320

¹³⁶ Hz. Osman çok zengin ve cömert bir kişiydi, mala pek değer vermez, dağıtmayı severdi. Halifeliğinden önce yakınlarına ve ihtiyaç sahiplerine malından bol bol verirdi. Bu, cömert zenginlerin bilinen davranışdır. Halife olduktan sonra da Hz. Osman bu tavrına devam etti. Onun bu davranışına, elde edilen ganimetin beşte birinin harcama usulünü gösteren dinî nassın böyle bir tasarrufa izin verdiğini, bunları harcama yetkisinin halifeye ait olduğunu ilave edersek, Hz. Osman'ın yakınlarına ve akrabasına mal verdiğini aktaran rivayetleri kabul etmemiz gerekir. Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 362-363

¹³⁷ Ya'kübî, Tarih, II, 168-169

olduğunu ve bu rivayeti diğer kaynaklarda görmediğimizi belirtmemiz gerekir.

Hiz. Osman, akrabasına devlet hazinesinden yardımda bulunmayı "Sıla-ı rahim" ile tevil ediyordu. Bu konuda o, "Ebû Bekir ve Ömer, ellerinde olan hakkı terkettiler, akrabalarına mal vermediler. Ben ise malı aldım ve akrabalarım arasında taksim ettim"¹³⁸. "Onlar, Beytülmal hususunda hem kendilerini, hem de akrabalarını sıkıntıya sokmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat ben sıla-i rahimi tercih ediyorum"¹³⁹. "Ebû Bekir ve Ömer kendi nefislerine bazı konularda zulmetmişlerdi. Ancak onların yaptıkları takdire şayandı. Rasûlüllah da akrabasına veriyordu. Ben de aynı şekilde zorluk içinde yaşayan ve geçim darlığı çeken kimselere veriyorum. Elimi ihtiyaç sahiplerine sonuna kadar açtım"¹⁴⁰. Hiz. Osman idarede Emevîlik unsuruna ağırlık vererek, kendinden önceki iki halifeyi, yakınlarına idarî makamlar ve devlet malı vermemekle eleştiriyor, kendisinin Hiz. Peygamber'in yolundan gittiğini iddia ediyordu. Halbuki halife seçilişinden önce, kendinden evvelki halifelerin sünnetine uyacağına dair söz vermişti. Hiz. Osman bu sözünü unutmuş görünmektedir. Ayrıca o, bir Müslüman olarak akrabaya yapılması gereken ile, ümmetin halifesi olarak yapılması gerekenleri birbirine karıştırmıştır¹⁴¹. Bütün bunlara rağmen Hiz. Osman'ın sıla-i rahim düşüncesi, Emevî ailesi tarafından istismar edildi¹⁴². Başta Mervan olmak üzere, devlet imkânları kullanılıyor, hazineden alınan borçlar ödenmiyordu. Mervan ve diğer Ümeyyelilerin bu nevi şahsî tasarrufları, halife hakkında dedi-koduların yayılmasına sebep olduğu gibi, memleket dahilinde fitne çıkarmak isteyenlere de malzeme sağlıyordu¹⁴³.

2) İdarecilerin Uygulamalarından Doğan Şikâyetler

Sık sık belirttiğimiz gibi Hiz. Osman, hilâfete geçtikten kısa bir süre sonra, kendi kabilesinden olanları devletin en önemli kadrolarına getirdi. Onun bu politikası, İslâm toplumu ve özellikle de ashâb arasında hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bu konudaki izahatı "Halifenin Şahsi Uygulamalarından Kaynaklanan Şikâyetler" başlığı altında vermiştik. Bu kısımda ise, tayin edilen valilerin, eyâletlerdeki yönetimlerinden, halkla ilişkilerinden ve Hiz. Osman'ın şehid edilmesine kadar gelişen olaylarda, Emevî idarecilerinin rollerinden ve sorumluluklarından bahsedeceğiz. Buradaki incelememizde de eyaletleri tek tek ele alıp, buralardaki

¹³⁸ Suyûtî, Tarfhu'l-Hulefâ, s. 173; Zehebi, Tarfhu'l-İslâm, II, 432

¹³⁹ İbn Sa'd, et-Tabakât, II, 64

¹⁴⁰ Taberî, Tarih, IV, 345; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 79; İbn Haldun, Kitabü'l-İber, II.c, 2.ks., s.144

¹⁴¹ Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri, İstanbul 1992, s. 169

¹⁴² Fığlalı, E. Ruhi, Hariciliğin Doğuşu, s. 230

¹⁴³ Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, II, 445

idarecilerin uygulamalarını ve bu uygulamaların halk üzerindeki tesirlerini ortaya koymaya çalışacağız.

a) *Kûfe*

Hz. Osman'ın halifelîği süresince en fazla vali Kûfe'de değiştirildi. Daha önce de bahsedildiği gibi, onun döneminde sırasıyla Muğire b. Şu'be, Sa'd b. Ebî Vakkas, Velid b. Ukbe ve nihayet Said b. el-Âs bu şehirde valilik yaptılar¹⁴⁴.

Said b. el-Âs, aynen selefi Velid gibi, Kûfe halkına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaya çalıştı. Şehrin önde gelen kişileriyile sık sık sohbet eder, önemli meseleler hakkında onlarla istişarede bulunurdu. Onun halkla bu kadar içli-dışlı olması, kendi aleyhine oldu. Bir gün vali, şehrin eşrafiyla sohbet ederken, orada bulunan Hubeş isimli zat, Kûfe'de geniş arazisi bulunan Talha b. Ubeydullah'ın cömertliğinden ve halka yaptığı ikramlarından bahsetti. Vali de, şayet o kadar toprağı olsa, kendisinin de böyle cömert davranabileceğini ve herkesi rahat ettirebileceğini söyledi. Toplantıda bulunan Abdurrahman b. Hubeş de valiye, "Allah'a yemin olsun ki, bu arazinin senin olmasını isterdim" deyince, Kûfe ileri gelenleri, nasıl oluyor da bizim mülkümüzün valinin olmasını isteyebilir diye, Abdurrahman'ın üzerine yürüdüler. Başta Eşter (Malik b. Haris), Cündeb, İbn Zil-Heneke, İbn Kevvâ, Kumeyl, Umeyr b. Dabi olmak üzere, Abdurrahman'ı feci şekilde dövdüler. Vali ne kadar uğraştıysa da, kendi hanesinde meydana gelen bu olayı önleyemedi. Dövuilen şahsın akrabaları, valinin adamları bizi dövdü sözler söylemeye başladılar. Abdurrahman'ın, Esed kabilesinden olması nedeniyle, bu olay adı geçen kabile mensuplarının vali ve halifeye muhalif olmasına sebep oldu¹⁴⁵.

Vali Said ile Kûfe eşrafının arasının açılmasına sebep olan olay hakkında, başka bir rivayet daha vardır. Bu rivayet, tarih kitaplarında daha fazla şöhret bulmuştur. Malik b. Ka'b, Esved b. Yezid, Alkame b. Kays, Malik b. Eşter gibi şahıslar vali ile sohbet ediyorlardı. Konuşma esnasında, Said bir ara "Kûfe arazisinin tümü Kureş'in bahçesidir" sözünü sarfetti. Bu sözü duyan Eşter "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu arazilerin nasıl olur da Kureş'in olduğunu söylersin" diyerek tepki gösterdi. Valinin muhafızı Abdurrahman el-Esedî, valinin huzurunda böyle davranamayacaklarını onlara hatırlattığı zaman, Eşter ve adamları muhafızın üzerine yürüdüler ve onu bayılıncaya kadar dövdüler. Bu olay neticesinde Said, bir daha Kûfeliler ile sohbet etmemeye karar verdi. Eşter ve arkadaşları da 33(653) yılından itibaren valiye karşı muhalefet hareketini başlattılar¹⁴⁶. Selefi Velid gibi Said de, halkla diyalog kurmak amacıyla

¹⁴⁴ Ya'kübî, Tarih, II, 164; Taberî, Tarih, IV, 278; Zehebî, Siyeru A'lâm, III, 446

¹⁴⁵ Taberî, Tarih, IV, 317-318; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 69

¹⁴⁶ Taberî, Tarih, IV, 323; Mes'ûdî, Mürûc, II, 364; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 70; İbn Haldun, Kitabü'l-İber, IIc. 2.ks., s.140; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 174

tertip ettiği bir toplantı neticesinde müşkül durumda kaldı. Kûfe'deki muhalifler, idare aleyhindeki propagandayı hızlandırdılar. Şehir, her an bir olayın patlayabileceği bir merkez durumuna geldi.

b) Basra

Kûfe ile birbirine yakın zamanlarda kurulan ve aynı şekilde Kûfe gibi farklı insan topluluklarını barındıran Basra, valileri konusunda Kûfe ve Mısır kadar problem yaşamadı. Daha önce belirttiğimiz gibi, Basralılar valileri olan Ebû Mûsâ el-Eşarî'yi Hz. Osman'a şikâyet etmişler ve onun görevden alınmasını istemişlerdi. Halife onun yerine kimi vali olarak görmek istediklerini Basralılara sorduğunda, Ebû Mûsâ'dan başka herkesi kabul edebileceklerini bildirmişler, bunun üzerine Hz. Osman, Basra'ya akrabası olan Abdullah b. Âmir'i tayin etmişti. Valinin kendi rızalarıyla tayin edilmiş olması nedeniyle Basralılar, Abdullah'a karşı, gerek Kûfeliler, gerekse Mısırlılar kadar itiraz edemediler. Ancak, henüz yirmibeş yaşlarındaki tecrübesiz bir gencin, Fars ve Horasan illerini içine alan Basra'ya vali yapılması hususunda halk tereddüde düşmüş olabilir. Fakat Abdullah, kendisinden beklenmeyen bir performans göstererek, büyük bir fetih hareketine girişti ve o zamana kadar fethedilmemiş olan bir çok beldeyi İslâm topraklarına dahil etti. Abdullah bu seferler vasıtasıyla halkı cihad ile meşgul etti ve bu şekilde bölgede fitne ve fesadın yayılmasına engel olmaya çalıştı. Genelde Abdullah'ın bu politikada başarılı olduğu söylenebilir. Bir de Abdullah'ın, Kûfe valisi Velid gibi yanlış davranışlarda bulunmaktan ve Said b. el-Âs gibi halkı rahatsız edecek ve istismara müsaid olan ifadeler kullanmaktan kaçınması, onun fazla problemle karşılaşmasına engel oldu¹⁴⁷. Üstelik onun, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd gibi dinden dönmüş olma gibi bir sabıkası da yoktu. Bütün bu olumlu şartlar, İbn Amir lehine tezahür etmiş, diğer beldelerde yöneticilerden kaynaklanan şikâyetler, bu nedenle Basra da pek görülmemiştir.

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı, Basra vilâyetinde vali ve onun yönetimi hakkında pek itiraz olmadığını söylememiz, şehrin sükûnet içinde olduğu anlamına gelmez. İdarecilerden kaynaklanmayan, ama bu kısmın sonunda özet olarak vereceğimiz bazı diğer siyasî, iktisadî ve ictimai sebeplerle, Basra'da da birtakım karışıklıklar meydana gelmiştir. Nitekim Hz. Osman'ı hilâfetten azletmek için Mısır ve Kûfelilerle birlikte Basralılar da Medine'ye geleceklerdir. Basralılar'ın, hiç bir sebep yok iken Medine'ye gelmiş olmaları mümkün değildir.

c) Mısır

Daha önce belirttiğimiz gibi Hz. Osman, Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs'ı valilik görevinden alıp yerine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etmişti. 27(647). Görevden alınması neticesinde Amr, halifeye kırıldı ve siyaset sahnesinden

¹⁴⁷ Velid içki kullanmış, Said de Kûfe topraklarının Kureys'in bahçesi olduğunu söylemişti.

çekildi¹⁴⁸. Uzun zaman bölgeyi idare etmiş olması bakımından, mutlaka onun burada belli bir nüfuzu ve çevresi vardı. Bu nedenle vali değişikliği neticesinde, eski valinin adamları ile yeni valinin adamları arasında Amr taraftarları ve Abdullah taraftarları gibi gruplaşmalar meydana gelmeye başladı. İşte bundan dolayı, Mısır'daki karışıklıkların, Amr'ın azledilip Abdullah'ın tayin edilmesinden itibaren başlamış olduğunu söylememiz mümkündür¹⁴⁹. Ortaya çıkan bu gruplar, sürekli olarak birbirleri aleyhine faaliyet göstermeye başladılar. Amr taraftarları ve herhangi bir sebepten dolayı yeni valiye muhalif olanlar, Abdullah b. Sa'd'ın Müslüman olduktan sonra dinden dönmesi meselesini dillerine dolamışlardı. Nasıl olur da, Amr gibi birinin yerine böyle mazisi lekeli bir şahıs Mısır'a vali olabilirdi?

Eski vali Amr ile karşılaştırıldığı zaman, İslâm'da önceliği ve hizmeti yönünden belki de daha geri olan Abdullah, idarî işlerde gerçekten başarılıydı. Zaten muhalifleri de onun bu yönünü eleştiremiyorlardı. İlk önce Mısır'ın malî işleriyle görevli olan Abdullah, Mısır gelirlerini halifeyi memnun edecek derecede artırmıştı. Malî alanda başarılı olan İbn Sa'd, Amr'ın azledilmesiyle birlikte askerî işleri de üstlenince, aynı zamanda iyi bir komutan olduğunu gösterdi. Sudan ile münasebeti düzenledi, Muaviye'nin Kıbrıs fethine yardım etti 28(648-649), Afrika'da bulunan Roma eyâletlerini zaptetti ve Zâtü's-Savâri deniz savaşında Roma donanmasını perişan etti. 34(654)¹⁵⁰. Tüm bu hizmetlerine rağmen vali, muhaliflerin eleştirilerinden kurtulamadı. Hatta onun ve halifenin hakkında yapılan ilk eleştiriler, Müslümanlar'ın Roma donanmasını mağlup ettikleri Zâtü's-Savâri zaferi sırasında yapılmaya başlandı. Başta Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe olmak üzere muhalifler, sefer esnasında, Hz. Osman'ın, Abdullah gibi bir şahsı valiliğe getirmesi hakkında ileri geri konuşmaya başladılar. Düşmanla karşı karşıya gelindiğinde en az savaşanlar arasında bu iki zatın bulunması dikkat çekicidir. Niçin savaşmadıkları kendilerine sorulduğunda "Böyle bir adamın emrinde nasıl savaşırız?" diye cevap vermişlerdi. Daha sonra bazı insanlar da onlara katılmışlar ve idare hakkında daha önce hiç söylenmeyen sözler sarfetmeye başlamışlardı¹⁵¹.

Dikkat edildiğinde, Mısır'daki idare muhalifleri, Abdullah'ın iyi idarecilik yapamadığı veya orduyu gerektiği gibi yönetemediği hususlarında söz söylemiyorlar, ya da onun malî yönden başarısız olduğundan bahsetmiyorlardı. Dönüp dolaşıp geçmişle uğraşıyorlar, onun vaktiyle dinden dönmüş olmasını dillerine doluyorlardı. Müslüman olmuş bir insanın, sürekli geçmişle suçlanmasının İslâm geleneğinde hoş

¹⁴⁸ Taberî, Tarih, IV, 257; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 45; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe, III, 260

¹⁴⁹ Sırma İ. Süreyya, İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi, İstanbul 1990, s. 120

¹⁵⁰ Becker, C.H., "Abdullah b. Sa'd", İA, I, 40-41

¹⁵¹ Taberî, Tarih, IV, 292; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 58-59; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 157-158

karşılanamayacağı göz önünde bulundurulduğu zaman, gerçekten de bu konuda Abdullah'a haksızlık yapıldığı açıktır.

d) Medine

Devletin merkezi olan Medine'de de yönetim hakkında bazı hoşnutsuzluklar meydana geldi. Herşeyden önce, eyâletlerde ortaya çıkan karışıklıkların faturası Medine'ye yani Hz. Osman'a kesiliyordu. Velid b. Ukbe'nin, Abdullah b. Sa'd'ın yaptıkları halifeye malediliyor, onları tayin etmiş olması sebebiyle de, asıl suçlu Hz. Osman kabul ediliyordu.

Medine'de halifenin en fazla eleştirildiği husus, Emevî ailesinin isteklerini yerine getirmesi ve devleti onların politikalarına göre idare etmesidir. Benî Ümeyye ileri gelenleri halifeye fena tavsiyelerde bulunuyorlar, onun şahsiyetinden ziyade kendi menfaatlerini düşünüyorlardı¹⁵². Tecrübesiz, ihtiyattan mahrum ve haris bir kişi olan Mervan'ın da, Hz. Osman'ın kâtibi olarak tayin edilmesi ve onun da halifeyi müşkül duruma sokacak tavırlar sergilemesi, Medine halkını ziyadesiyle rahatsız ediyordu¹⁵³.

Mervan halife kâtibi olarak, devleti Hz. Osman adına yönetiyordu¹⁵⁴. Hz. Osman'ın mührü onun elindeydi ve verdiği şahsî kararlarını bu mühürle halifeye maledebiliyordu¹⁵⁵. Mervan, Hz. Osman'ın yumuşaklığından ve onun kendisi hakkında beslediği hüsnüzannından ziyadesiyle istifade ederek, devlet işlerini keyfi şekilde yürütüyor, yaptıklarını halifeye bildirme gereğini bile duymuyordu. Bundan dolayı, onun yaptıklarının faturası Hz. Osman'a kesiliyor ve onlardan halife sorumlu tutuluyordu¹⁵⁶.

Mervan'ın hoş görülemeyecek faaliyetlerinden birisi de, Hz. Osman ile diğer ashâb arasını açma girişimleriydi. O, her vesileyle halifeye eski arkadaşlarını unutturmak, onlarla olan münasebetlerini kesmek ve tek yardımcısının kendisi olduğunu göstermek istiyordu. Bundan başka Mervan, ashâbın halife hakkında söylemiş olduğu sözleri ona aktararak, kadim dostların arasını bozmaya çalışıyordu. Hz. Osman da bazen Mervan'ın bu oyunlarına geliyor ve onun söylediklerine inanıyordu¹⁵⁷. Hz. Peygamber'in rahle-i tedarisinden geçmemiş olmasından ve ashâb terbiyesi almamasından olmalı ki Mervan, İslâm'ın önde gelen şahsiyetlerine saygıda kusur ediyor ve onlara rencide edici sözler söylemekten çekinmiyordu. Hz. Peygamber'in dâva arkadaşları, tulekâdan birisi tarafından azarlanıyor ve hakaret

¹⁵² Vida, G. Levi Della, "Osman", İA, IX, 430

¹⁵³ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 209

¹⁵⁴ Lammens, H., "Mervan", İA, V, 777

¹⁵⁵ Zehebî, Siyeru A'lâm, III, 477; Fırlalı, E, Ruhi, Hariciliğin Doğuşu, s. 229-230

¹⁵⁶ İbn Sa'd, et-Tabakât V, 36; Mevdüdü, Hilâfet ve Saltanat, s. 141

¹⁵⁷ İbn Sa'd, et-Tabakât, V, 36

görüyorlardı¹⁵⁸. Bu durum ashâbı çok rahatsız ediyordu. Ümmetin ileri gelenleri, başta Hz. Ali olmak üzere, halifeyi sık sık uyararak, Mervan'ı kontrol etmesini istiyorlardı. Hatta hanımı Naile bile, "Sen Mervan'ın gösterdiği yoldan gidersen, kendi ölümünü hazırlamış olursun. Bu adamda ne Allah korkusu, ne de utanma duygusu vardır. Ayrıca onun insanlar nazarında hiç bir itibarı yoktur" diyerek halifeyi Mervan hakkında uyarmıştır¹⁵⁹.

Hız. Osman'ın hoşgörüsünü istismar eden Benî Ümeyye mensupları, birtakım taşkınlıklara girişip uygunsuz tavırlar sergilemeye başladılar. Kendilerini diğer insanlardan üstün görerek "Filan geliyor savulun yoldan" gibi sözler sarfediyorlardı. Cevdet Paşa "Millet-i İslâmiyede ibtida zuhur eden bidat (Savulun yoldan) tabiri olup, Hız. Osman zamanında zuhur eyledi" der¹⁶⁰. Emevî gençleri İslâm büyüklerine de saygı göstermiyorlardı. İdare hakkındaki şikâyetleri halifeye bildirmek için Hız. Osman'a giden Ammar b. Yasir, başta Mervan b. Hakem olmak üzere, orada bulunan Emeviler tarafından feci bir şekilde dövüldü¹⁶¹.

Emevî kabilesine bolca ihsanlar verilip, devlet imkânları onlara tahsis edilirken, ashâbın ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd'un, Kur'ân'ın çoğaltılması hususunda halife ile anlaşmazlığa düşmesinden dolayı maaşının kesilmesi¹⁶² ve Hız. Peygamber'in hanımı Hız. Aişe'nin tahsisatının azaltılması ashâbı rencide etti¹⁶³.

Yukarıda saymaya çalıştığımız sebeplerden dolayı, Medine'de idareden memnun olmayan bir topluluk oluşmaya başladı. Hız. Osman'ın halife seçilmesinde müsbet tesiri olan Abdurrahman b. Avf bile, onun icraatından rahatsızdı. Hatta Hız. Ali'ye gelerek, "Sen kılıcını al, ben de alırım" diyerek, meselenin hallinin ancak kılıçla olacağını söylemiştir¹⁶⁴. Hız. Osman'ın bu sözleri duyunca, Hız. Abdurrahman'a ağır sözler söylediği rivayet edilir¹⁶⁵. Emevîlerin zulmüne maruz kalan Ammar b. Yasir, Hız.

¹⁵⁸ Mervan'ın, ashâbın ileri gelenleri hakkındaki saygısız tavırları sonraları daha da çirkin boyutlara ulaşmıştır. Umeyr b. İshak'tan rivayet edildiğine göre; Mervan, Muaviye zamanında Medine'ye emir tayin edildiğinde, minbere çıktığı zaman Hız. Ali ve onun evlâdına küfrediyordu. Daha sonra onun yerine Said b. el-Âs tayin edildi. O ise, Hız. Ali'ye hiç küfretmedi. Mervan, sonra tekrar Medine valisi olunca, eski davranışını devam ettirdi. Bundan rahatsız olan Hız. Hasan, cuma günü camiye gediğinde Hız. Peygamber'in hücresinde bekliyor, ancak hutbe bittikten sonra çıkıp namazını kılabiliyordu. bk. Zehabi, Siyeru A'lâm, III, 477-478; Tarîhu'l-İslâm, IV, 231

¹⁵⁹ Taberî, Tarih, IV, 362-363; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 83; İbn Kesir, el-Bidâye, VII, 173; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 194

¹⁶⁰ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 171

¹⁶¹ İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 35-36

¹⁶² İbn Şebbe, Tarîhu Medineti'l-Münevvere, III, 1090-1091; Ya'kûbî, Tarih, II, 170

¹⁶³ Belâzurî, Ensâbü'l-Eşraf, V, 68

¹⁶⁴ Belâzurî, Ensâbü'l-Eşraf, V, 57

¹⁶⁵ İbn Asem, Fütûh, I, 370

Osman tarafından Mısır valiliğinden alınan Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe¹⁶⁶ halife seçimi şûrâsında bulunan ve Hz. Osman'ın icraatından pek memnun olmayan Talha ile Zübeyr, Muhammed Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe¹⁶⁷ Medine'deki idare hakkında eleştiride bulunanların başında yer alıyorlardı¹⁶⁸. Ancak, Hz. Aişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Ammar gibi zatların tenkitleri kesinlikle yıkıcı mahiyette değildi. Sadece yapılan yanlış uygulamaları dile getiriyorlardı. Dolayısıyla bu şahısları bozguncu olarak nitelemek doğru değildir. Bununla birlikte, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe halkı idare aleyhine kışkırtıkları da bir gerçektir¹⁶⁹.

Klâsik İslâm tarihi kaynakları, Hz. Osman döneminde meydana gelen olayların, genelde halife ve onun idarecilerinin şahsî kusurlarından kaynaklandığını bildirirler. Nitekim biz de konumuz gereği, yukarıdan beri Hz. Osman'ın ve onun idarecilerinin halkta rahatsızlık meydana getiren uygulamalarından bahsettik. Ancak, kanaatimizce huzursuzlukların en önemli kaynağı, o dönemde ortaya çıkan ictimâî, siyâsî ve iktisadî değişikliklerdir¹⁷⁰. Fetih hareketleri durmuş, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara varmıştı; doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda Akdeniz, devletin tabîî sınırlarını olmuşlardı¹⁷¹. Fetihlerin durmasıyla birlikte, insanlar da oturup düşünme ve olayları değerlendirme imkânı buldular. Bunun sonucunda birtakım insanlar, dedi-kodu üretmeye ve olayların peşinde koşmaya başladılar¹⁷². İyi niyetli bazı insanlar da, kendilerini bu fitne kazanı içerisinde buldular¹⁷³. Bundan başka, Hz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbenin azalması ve bu terbiyeden mahrum kalan insanların cemiyette ekseriyete sahip olmaları da, toplumda meydana gelen karışıklıklarda rol oynadı. Benî Bekir, Abdilkays, Rebia, Ezd, Kinde, Temim, Kudaa gibi kabileler Sabikûndan olmamalarına

¹⁶⁶ Ömer Ferruh, diğer kaynaklarda rastlayamadığımız bir fikri ortaya atarak, Hz. Aişe'nin, halifelige kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'in geçmesini istediğini, bu nedenle Hz. Osman'a muhalifet ettiğini bildiriyor. bk. Ömer Ferruh, Tarihu Sadri'l-İslâm, s. 118-119

¹⁶⁷ Muhammed b. Huzeyfe'nin babası bir savaşta şehit olmuştu. Hz. Osman, onu himayesine alarak büyüttü. Muhammed, gençlik çağına geldiğinde, halifeden bir vazifeye tayin edilmesini istedi. Fakat Hz. Osman, bunun için daha erken olduğunu söyleyerek, onun isteğini geri çevirdi. İstedikini elde edemeyen İbn Huzeyfe de, halife aleyhine tavırlar sergilemeye başladı. bk. Yaşar Kutluay, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968, s. 35

¹⁶⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 174 vd.; Ömer Ferruh, Tarihu Sadri'l-İslâm, s. 118-119; Lewis Bernard, Tarihte Araplar, s. 69. Hz. Osman'a karşı Medine muhalefeti hakkında bk. Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 371

¹⁶⁹ bk. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 80; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 160

¹⁷⁰ Watt. W.M. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (trc. E.Ruhi Fırlalı), Ankara 1981, s. 14

¹⁷¹ Lewis Bernard, Tarihte Araplar, s. 68-69

¹⁷² Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 20

¹⁷³ Hizmetli, Sabri, Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, AÜİFD, Ankara 1985, sy. XXVII, s. 173

rağmen, fetihlerde büyük yararlıklar göstermişlerdi. Bundan dolayı adı geçen kabileler riyasetin de kendilerinde olması gerektiğine inanıyorlar ve mevcut idare aleyhine tavır koyuyorlardı¹⁷⁴. Bunun sonucunda ülke içinde açık bir şekilde Kureyş-Diğer Arap kabileleri çekişmesi başgösterdi¹⁷⁵. Ayrıca, İslâm fetihlerinin genişlemesiyle birlikte, mücahidlere boyun eğen ve zimmî duruma düşen, içten içe Müslümanlar'a düşmanlık yapan Hristiyan zümre, Hz. Ömer tarafından tarih sahnesinden silinen Sasani İmparatorluğu'nun teb'ası olan İranlılar ve nihayet, Hz. Peygamber'in 622'de Medine'ye hicretinden itibaren, sürekli olarak Müslümanlar'a karşı düşmanca duygular besleyen Yahudiler, Hz. Osman zamanında meydana gelen fitne hareketlerinin tabii destekçileri oldular. Oluşturdukları gizli örgütlerle, muhalifleri sürekli olarak devlet idaresine karşı ateşlediler¹⁷⁶.

Karışıklık sebeplerinden birisi de, Hz. Peygamber'in büyük ölçüde ortadan kaldırdığı ve Hz. Ömer'in tekrar hortlamasından korktuğu cahiliye fikirlerinin ve asabiyetin yeniden ortaya çıkmasıdır. Bu durum, bedevî Araplar'ın, Kureyş idaresine karşı çıkmasına ve Emevî-Haşimî rekabetinin canlanmasına sebep oldu. İslâm öncesine kadar uzanan bir aile çekişmesi olan Emevî-Haşimî mücadelesi, Hz. Peygamber döneminde yaşama imkânı bulamamıştı. Keza, ilk halife Hz. Ebû Bekir'in Teym, ikinci halife Hz. Ömer'in ise Adıyy soyundan olması ve kabile asabiyeti konusunda titiz davranmaları neticesinde, o dönemlerde Emevî-Haşimî rekabeti¹⁷⁷ gibi bir problem olmadı. Ancak Hz. Osman'ın hilâfete geçmesiyle birlikte, Benî Haşim ve Benî Ümeyye arasındaki düşmanlık geri döndü. Hz. Osman'ın kabilesine meylettmesi ve onların isteklerini yerine getirmesi, ilk önce Haşimoğulları'nı rahatsız etti. Hz. Osman idaresinde meydana gelen olumsuzluklar ve başarısızlıklar, Haşimoğulları'nı yönetim aleyhine muhalefet yapmaya sevketti. İdareden memnun olmayan diğer kabile mensupları da, Ümeyyeoğulları'na düşmanlıklarından dolayı, Benî Haşim'in yanında yer aldılar¹⁷⁸. Bunun sonucunda İslâm toplumunda Emevîleri destekleyenler ve Haşimoğulları'nı destekleyenler şeklinde iki siyasî grup meydana geldi. İşte bu bölünme, o dönem olaylarının önemli sebeplerinden birisidir.

Hz. Osman zamanında ortaya çıkan karışıklıkların sorumlularından birisi de, Abdullah b. Sebe kabul edilir¹⁷⁹. Taberî'nin ravilerinden Seyf b.

¹⁷⁴ İbn Haldun, Kitabü'l-İber, II.c. 2.ks., s.138-139

¹⁷⁵ Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 317-318

¹⁷⁶ Algül, İslâm Tarihi, II, 405-416; Ayrıca bk. Hizmetli, Sabri, İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme, AÜİFD, Ankara 1983, sy. XXIV, s. 663-664

¹⁷⁷ Emevî-Haşimî rekabeti hakkında geniş bilgi için bk. Makrizî, en-Nizâ ve't-Tehâsüm Fî Mâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim, (thk. Hüseyin Munis), Kahire 1888; Sarıçam, İbrahim, Emevî-Haşimî İlişkileri, Ankara 1997; Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, s. 296-309

¹⁷⁸ Ömer Ferruh, Tarihu Sadri'l-İslâm, s. 112

¹⁷⁹ İbn Sebe hakkındaki değerlendirmeler için bk. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 72-74

Ömer¹⁸⁰ bu dönemde meydana gelen olayların müsebbibi ve tek sorumlusu olarak Abdullah b. Sebe'yi gösterir¹⁸¹. İslâm beldelerine fitne ve karışıklık çıkarmak için faaliyet gösteren bu kişi, San'alı bir Yahudi idi. Annesi zenci olduğu için Abdullah b. Sevdâ olarak tesmiye edilmişti. İbn Sebe Hicaz, Basra, Kûfe, Mısır ve Şam diyarlarını dolaşır, oralardaki insanları fitneye sürüklemeye çalışıyordu. Müslümanlar'a, Hz. İsa'nın geri geleceğine inanmalarına rağmen, neden Hz. Peygamber'in döneceğine inanmadıklarını soruyordu. İbn Sebe, her peygamberin bir vasisi bulunduğunu, Hz. Peygamber'in vasisinin de, Hz. Ali olduğunu söylüyordu. Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin hakkı olan halifelîği haksız yere ele geçirdiğini, bu nedenle Hz. Osman'ın hilâfetten indirilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini ifade ediyordu¹⁸². İbn Sebe, Ali'nin mevkiini yükseltmek, Osman'ı yermek ve gasıp ilân etmek suretiyle iki mümtaz sahâbiyi, aynı zamanda da eskiden beri rekabet içinde olan Benî Haşim ile Benî Ümeyye'yi birbirine düşürmek istiyordu. Bunun sonucunda, Hz. Ali kendi hakkını almak için mücadeleye girişecek, halife de buna karşı çıkacak ve toplum kamlara ayrılıp ümmet dağılacaktı¹⁸³. Hz. Ali'yi Rasûlullah'a vasi ve varis kabul etmesi sebebiyle Seyfe göre, Abdullah b. Sebe, Şia'nın kurucusu olarak kabul edilir¹⁸⁴. Seyf'ten gelen rivayet kabul edilip olayların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye ve onu kışkırttığı kimselere yüklenirse, bu durumda olaylara iştirak eden Müslümanlar'ı bozguncu bir Yahudinin sözlerine aldanan ve onun peşinden giden basiretsiz bir topluluk olarak kabul etmek gerekir ki, bu Müslümanlar için büyük bir haksızlık olur¹⁸⁵. Ayrıca İbn Sebe hakkındaki bilgilerin yegâne kaynağı Seyf b. Ömer'dir¹⁸⁶. Seyf'in rical kitaplarında "zayıf", "kendisinden hayır yoktur", "metruktur", "zındıklıkla itham edilmiştir", "uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet eder", "hadis uydurur", "rivayetleri boştur" gibi olumsuz ifadelerle tanımlanan bir kişidir¹⁸⁷. Buna ilaveten onun rivayeti İbn Sa'd (230/845), Belâzurî

¹⁸⁰ Seyf b. Ömer rivayetlerinin değerlendirilmesi için bk. Wellhausen, İslam'ın En Eski Tarihine Giriş, (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1960, s. 1-4

¹⁸¹ Wellhausen, İslam'ın En Eski Tarihi'ne Giriş, s. 110,

¹⁸² Taberî, Tarih, IV, 340-341; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 78; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 167-168; Muir, William, The Caliphate, s. 288-289

¹⁸³ Hizmetli, Sabri, Hz. Osman'ın Öldürülmesi, s. 170

¹⁸⁴ Wellhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, s. 111; Kutluay, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, s. 36

¹⁸⁵ Fıglalı, E. Ruhi, Hariciliğin Doğuşu, s. 237. İslâm tarihçileri bu dönemde meydana gelen fitnenin mesuliyetini İbn Sebe'ye yüklemeye kolaycılığın kaçmaktadırlar. Şayet böyle bir kişi var idiye, ona fitnessini yayabileceği imkânı müslüman halk ve idareciler vermişlerdir. Ortamın uygun olması halinde mutlaka bozguncular zuhur edecektir. Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasî Hadiseleri, s. 166

¹⁸⁶ Fıglalı, E. Ruhi, Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri, Ankara 1993, s. 289

¹⁸⁷ Zehebî, Mizânü'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical, I-IV, (thk. Ali Muhammed Becavî), Beyrut 1963, II, 255-256; İbn Hacer el-Âskalanî, Tehzîbü't-Tehzîb, I-XII, Haydarabad H.1325, IV, 295-296

(279/893), Minkarî (212/827) ve hatta şiiği ile tanınan kaynaklarda bile görülmemektedir¹⁸⁸. En iyimser ifade ile, belki de bu rivayetinde Seyf, bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek, Müslümanları olaylardan uzak kılma gayreti gütmüştür, diyebiliriz. İbn Sebe'nin mevcudiyeti tartışmalı da olsa, hoşnutsuzlukları ve gayrı memnunları fitneye dönüştürecek gizli çalışmalardan bahsedilebilir¹⁸⁹. Neticede, sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri gören İbn Sebe ve İbn Sebeler, insanları devlet ve halife aleyhine kışkırtıyor ve isyana sürüklüyorlardı¹⁹⁰. Biz yine ifade edelim ki, bu dönemde meydana gelen olayları bir sebebe veya bir şahsın sorumluluğuna indirgemek doğru değildir. Hz. Osman'ın hilafeti zamanındaki karışıklıklar, siyasî, sosyal ve iktisadî alanda meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmıştır¹⁹¹.

SONUÇ

Hz. Osman'ın halife seçilmesi, Ümeyyeoğulları için önemli bir dönüm noktası oldu. O döneme kadar devlet idaresinde ikinci plânda kalan aile, bu olayla birlikte büyük bir istikbâl imkânı elde etti. Kısa süre içerisinde, muhtelif sebeplerle, büyük eyâletlerin valileri görevden alınıp, yerlerine Ümeyyeli idareciler tayin edildi. Başta merkezi idarede Mervan olmak üzere, devletin hemen bütün önemli vazifeleri, Benî Ümeyyeliler'e bırakıldı. Tayin edilen yeni valiler, gittikleri yerlerde gerçekten hatırı sayılır hizmetler ve fetihler yaptılar. Fakat buna rağmen Muaviye hariç halk üzerinde olumlu itiba bırakamadılar. Onlar iyi asker iyi idareci olabirlerdi ama, Müslümanlar, Hz. Peygamber'in ashâbından faziletli, iyi ahlâklı ve ümmet arasında itibarı olan kişileri başlarında görmek istiyorlardı. Bu nedenle halk, daha baştan bu yöneticilere ısınmadı. Ayrıca devlet imkânlarının, Ümeyyeliler tarafından kullanılması ve bu kabileden bazı kişilere hazineden para verilmesi ümmeti rencide etti. Bu nevi uygulamalar, idare aleyhine dedi-kodu yayılmasına vesile oldu.

Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk altı yıllık döneminde önemli bir problem yaşanmadı fakat son altı yıl tam bir karışıklık ve buhran devresi oldu. Siyasî, iktisadî ve sosyal birçok nedenlerle İslâm devletinde ihtilâflar ve karışıklıklar meydana geldi. İdarî alanda yapılan bazı hatalar da, bu huzursuzlukların artmasına sebep oldu. Velid b. Ukbe ve Said b. el-Âs gibi valilerin sorumsuz tavırları, idare ettikleri vilâyet halkını devlete muhalif hale getirdi. Hz. Osman ise, idareciler hakkında kendisine ulaşan şikâyetleri,

¹⁸⁸ Fıglalı, E.Ruhi, Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri, s. 294

¹⁸⁹ Kutluay, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, s. 37 vd.; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, (çev. Ahmed Serdaroglu), Ankara 1976, s. 366

¹⁹⁰ Hizmetli, Sabri, Hz. Osman'ın Öldürülmesi, s. 174

¹⁹¹ Hz. Osman döneminde meydana gelen karışıklıkların sebepleri ve değerlendirilmesi için bk. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 13-14; Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, II, 443-446

yine idareciler vasıtasıyla çözmeye çalışıyordu. Yapılan vali toplantılarında şikâyetlere çözüm bulma yerine, isyanların nasıl bastırılacağı ve asilerin nasıl etkisiz hale getirileceği tartışılıyordu.

Hulâsa, Ümeyyeoğulları, Hz. Osman döneminde halifeyi etki alanına alarak önemli vilâyetlerin yönetimini üstlendiler. Hz. Osman, akrabalarını göreve getirmekle, devleti daha iyi idare edebileceğini sanmıştı. Ancak onlar, halifenin bu iyi niyetini sömürerek devleti bir saltanat usûlüyle yönetmeye kalkıştılar. Bu nedenle, Emevî saltanatının ilk temellerinin fiilî olarak bu dönemde atıldığını söyleyebiliriz. Yine Ümeyyeliler, ellerine geçirdikleri idareyi her ne şartla olursa olsun, bir başkasına vermek istemiyorlardı. Nitekim, halifenin muhasara altına alındığı sırada Mervan'ın, asilere karşı "Siz bizim elimizden idareyi almak istiyorsunuz. Vallahi biz şu anda elimizdeki idareyi kimseye kaptırmayacağız" (Taberî, Tarih, IV, 362) demesi, Benî Ümeyye'nin bu konudaki asıl niyetini açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten de, bunu doğrular mahiyette Ümeyyeoğulları, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra, onun kanını bahane ederek, halife Hz. Ali'ye isyan ettiler. Olaylar onların lehine gelişti ve devlet yönetimini ele geçirerek, idarenin hilâfet sisteminden saltanata geçişini sağladılar. Hilâfet döneminin Şam valisi olan Muaviye, saltanat döneminin ilk halifesi oldu.